

**İBTİDAİ MƏKTƏB
və
MƏKTƏBƏQƏDƏR
TƏRBIYƏ**

(Metodik məcmuə)

1970-ci ildən
çixir
№ 2 (143)
(aprel-iyün)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin orqanı

1998

2

Bu nömrədə

<i>M. Əmirov.</i> Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti	3
<i>V.Başırov</i> Azərbaycan maarifpərvərlərinin demokratik təhsil ideyaları	7

Fənlərin tədrisi və qabaqcıl təcrübə

<i>Y.Ş.Kərimov.</i> Program və dərsliklər təkmilləşmə tələb edir	11
<i>A.Məmmədaliyeva.</i> Altıyaşlıların təlim fəaliyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri	13
<i>Q.Paşayev.</i> İbtidai siniflərdə inteqrasiyadan istifadənin imkanları	17
<i>Ə.Əliyeva.</i> Məsələnin müxtəlif yollarla həlli	22
<i>O.Abbasov.</i> Təsviri fəaliyyət və təlim əməyi	25

Tərbiyə məsələləri

<i>M.Məmmədova.</i> Ailə tərbiyəsində çətinliklər və onların səbəbləri	29
<i>L.Məmmədova.</i> Tərbiyədə humanizm və fərdi yanaşma mühüm şərtidir	32

Məktəbəqədər tərbiyə

<i>Ə.Qədimova.</i> Uşaqlarda vətəne məhəbbət hissinin formalaşdırılmasına dair ...	35
<i>İ.Mayılov.</i> Uşaqların təbiətlə tanış edilməsinin forma və yolları	38
<i>L.Bağirova.</i> Uşağın "məni" və şəxsi ləyaqət hissi	42

Müəllimlərin şəxsi təhsili

<i>Ş.Mikayılov.</i> Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına dair	46
<i>V.Xəlilov</i> Üzeyir Hacıbəyov	52

Mirvarid Dilbazi-85

<i>Ş.Məməndov.</i> Xalqına, uşaq dünyasına bağlı sənətkar	59
---	----

"Kitabi Dədə Qorqud"-1300

Ulu abidəyə maraq	63
-------------------------	----

Tənqid və biblioqrafiya

<i>N.Abbasov.</i> Riyaziyyat dərslikləri haqqında	64
<i>Z.Qaralov, Ə.Əsmənlı.</i> "Riyaziyyat-1" dərsliyi haqqında	67

Sinifdən xaric oxu materialları

<i>Firdovsi Aslan.</i> "Güllü", "Papaqlı göbələk", "Saz"	71
<i>İbrahim Yusifoğlu.</i> "Qanşqalar", "Badam ağacı"	72

Baş redaktor: *Y.Ş. Kərimov.*

Redaksiya hey'əti: A.Rəhimov (müavin), Ş.Məmmədov (məs'ul katib),
A.Həsənov, A.Muradov, A.Hüseynov, L.Məmmədova, N.Əliyeva, S.Quliyev,
N.Abbasov, İ.Mayılov, Ə.Əliyev.

Yığılmağa verilmiş: 20.IV.98. Çapa imzalanmış: 27.IV.98.

Kağız formatı 70x1081/16. Şərti çap vərəqi 6,5. Uçot nəşr vərəqi 6. Sifariş 32.

Tirajı. 4 000. Qiyməti. 6 000 manat.

Redaksiyanın ünvanı: 370010. Bakı, Azərbaycan prospekti, 40.

Kompüter dizayni: Məmmədov Fərid.

Jurnal redaksiyanın kompüter mərkəzində yığılmış və

"MM-S" müəssisəsində çap olunmuşdur.

maneəsiz həll edə bilər. Müəssisəmiz nümunəvi təhsil ocağı yaradılması təşəbbüsünə qoşulmuşdur. Həftə ərzində uşaqların, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq nöqsanlar ayrı-ayrılıqda təhlil edilir, münasibət bildirilir. Yaxşılar təqdir edilir, xoşagəlməz hallar isə mədəni şəkildə pislənir. Çünki üstüörtülü eyhamlı tənqiddən uşaqlar daha tez nəticə çıxara bilirlər. Nöqsan, söhbət, məsləhət yolu ilə uşağın nəzərinə çatdırılır. Beləliklə o, kollektivdə təhqir olunmur. Axı mənfi işlər hamıya peşimanlıq gətirir. Hamı ümumi mənafeyi müdafiə etməlidir.

Uşaqların, maraq və meylini, müstəqil işləmələrini və yaradıcılıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə yaşlarına müvafiq mövzular seçilir, didaktik vəsait hazırlanır, müstəqil fəaliyyətləri üçün hər cür əməli kömək göstərilir. Təhsilin humanistləşdirilməsi üzrə işin təşkilində hamı fəal iştirak edir. Təşəbbüskar tərbiyəçi və müəllimlər uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, onlarda tə'limə maraq oyatmaq üçün bir çox səmərəli yollardan istifadə edirlər. Uşaqlara vətənə, torpağa, dövlətimizə, dinimizə hörmət hissi aşılayırlar. Dövlət simvollarına, adət-ənənələrimizə, böyüklərə hörmət etməyi öyrədirlər.

Mə'lumdur ki, tə'lim-tərbiyənin demokratikləşməsi tələbləri ödəyə bilən, sərbəst düşüncə qabiliyyətinə malik olan şəxslərin sərbəstliyinə üstünlük verir. Biz fərdi yanaşmanın köməyi ilə şagirdlərdə tə'limə həvəs oyadan biliklər əldə etməyə şərait yaradırıq ki, onlar müstəqil fəaliyyətə hazır olsunlar. Hazırda vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılınması sahəsində müəyən işlər görürük. Uşaqlara izah edirik ki, Qafqaz regionunda Azərbaycan ərazisində başqa dövlətin ordusunun olmadığı yeganə ölkədir. Milli Azərbaycan Ordusu artıq

formalaşmış və möhkəmlənmişdir. bu da uşaqların vətənpərvərlik rühündə tərbiyə olunmasına müsbət tə'sir göstərən bir amil, dövlətçiliyimizin möhkəmliyinə inamdır.

Kollektivimiz uşaqlarda humanist hissləri dərinləşdirmək üçün, saf pedaqoji iqlimin yaradılmasını əsas şərt kimi qəbul etmişdir. Belə ki, humanist tərbiyə mə'nəvi dəyərlərdə, əxlaqi normalarla yüksəc mədəniyyət çərçivəsində həyata keçirilir.

Azərbaycan milli musiqisinin banisi, klassiki, müdrik ziyalı Üzeyir Hacıbəyov ilk müstəqil cümhuriyyət dövründə ürək yanğısı ilə yazırdı: "Dövlətə və ictimai işlərə kənardan baxmağa, biganə qalmağa haqqımız yoxdur, çünki biz daha özgə vətənin ögey lğlu deyəlik. Öz vətənimizin doğma oğluyuq. Vətən də bizimdir, hökumət də bizimdir, camaat da bizimdir. Müstəqilliyimizin, şənşöh-rətimizin tə'min və tə'rifi yolunda işləməmək millət üçün günahdır". Deməli, Üzeyir bəy mə'nəvi saflığını, xalqımızın müstəqilliyə can atmasını, həmçinin tükənməz intellektual imkanı siyasi məqsədlərə çatmaq üçün tarixi zəmin sayırdı.

Bu gün parta anrxasında əyləşən, sabah alim, mütəxəssis və istə'dad sahibi olacaqdır. Humanizm hissi ilə yaşayan, peşosini sevən, xalqın yolunda canından keçməyə hazır olan hər kəs, təhsilin humanistləşməsində öz məzmunlu işini görür. Xalqımızın milli adətlərində dinc yanaşı yaşamaq, insafli, mərhəmətli olmaq, xəstəyə, zəifə, şikəstə, qocaya hörmət, kömək kimi nəcib əxliqi keyfiyyətlər gözəl hisslər kök salmışdır. Humanizm psixoloji məfhumdur. Şəxsiyyətin əxlaqi normalar və mə'nəvi dəyərlərlə şərtlənən sistemidir. Şəxsiyyətin humanizm tələbləri-rəhm-dilliyi, xeyirxahlığı, qayğıkeşliyi, başqalarının qəminə, kədərinə şərik çıxmağı, dara düşənləri xilas edib, ehtiyacı olarlara kömək göstərməyi,

cavbdeh olan Müvəqqəti Hökumət sayılır.

İclasda iştirak edən bütün Milli Şura üzvləri istiqlal bəyannaməsini ayaq üstə dinləmişlər. Milli Şura Azərbaycan hökumətinin yaradılmasını Fətəli xan Xoyskiyə tapşırdı. İlk Azərbaycan hökuməti aşağıdakı tərkibdə yarandı. Nazirlər şurasının sədri və daxili işlər naziri Fətəli xan Xoyski, hərbi nazir Xosrov Paşa bəy Sultanov, xalq maarifi və maliyyə naziri N.Yusifbəyli, xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacinski, poçt, teleqraf və yollar naziri X.Məlikaslanov, əkinçilik və əmək naziri Ə.Şeyxülislamov, ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasmməmmədov, ticarət və sənaye naziri M.C. Cəfərov, Dövlət nəzarəti naziri Cəmələbəy Hacinski idi.

May ayının 30-da Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin yaranması haqqında məlumat radio teleqrafla bütün ölkələrin paytaxtlarına göndərildi. Milli Azərbaycan dövlətinin yaranması böyük tarixi hadisə idi. M.Ə.Rəsulzadə bu barədə yazırdı: "28 may 1918-ci il bəyannaməsi nəşr etməklə Azərbaycan Milli şurası sözün siyasi mə'nası ilə bir Azərbaycan millətinin varlığını təsbit etmişdir. Belə ki, Azərbaycan kəlməsi sadə coğrafi, etnoqrafik və linqvistik bir kəlmə olmaqdan çıxaraq siyasi bir ələm olmuşdur."

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin ilk addımlarından biri Osmanlı Türkiyəsi ilə qarşılıqlı münasibətlər yaratması oldu. İyunun 4-də Batumidə Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan arasında daimi sülh və dostluq müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin birinci bəndində göstərilirdi ki, Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cumhuriyyəti arasında daimi sülh və dostluq bərqərar olacaqdır. Bu müqavilə ilə türk dövləti Azərbay-

canın müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət oldu. Azərbaycan hökumətinin razılığı ilə Osmanlı hərbi dəstələri Azərbaycana daxil oldu və Tiflisdə təşkil olunan Milli hökumət və Milli Şura Gəncəyə köçdü. Azərbaycan hökuməti fəaliyyətinin Gəncə dövründə bir çox qərarlar qəbul etdi.

1918-ci il iyulun 27-də Türk (Azərbaycan) dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsi, 1918-ci il iyulun 12-də Bakı vaxtının Azərbaycanın bütün hüduqlarında saat vaxtı kimi qəbul edilməsi; 1918-ci il avqustun 22-də Xarici pasportların verilmə səlahiyyətinin qubernatorlara tapşırılması; 1918-ci il avqustun 26-da Ağdaş qəzasının şəhər adlandırılması; 1918-ci il avqustun 3-də Yelizavetpol şəhərinin Gəncə, Qoryagin qəzasının Cəbrayıl adlandırılması; 1918-ci il sentyabrın 9-da üçrəngli Azərbaycan bayrağının qəbul edilməsi Azərbaycan hökumətinin ən böyük xidmətlərindən idi.

1918-ci ilin sentyabrında Azərbaycanın milli hərbi birləşmələri türk ordusunun köməyi ilə Bakını yadellilərdən təmizlədilər və hökumət Gəncədən Bakıya köçdü. Bununla da Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin quruculuq dövrü başladı. Mudros sazişi ilə əlaqədar 1918-ci il noyabrın 17-də türk ordusu Azərbaycanı tərk etdi. Müqaviləyə əsasən ingilis orduları Azərbaycana daxil oldu. İngilislərin gəlişi bir çox çətinliklər yaratdısa da, istiqlal məfkurəsinə xələl gətirə bilmədi. Belə ki, Azərbaycan hökuməti ingilis müdaxiləsi qarşısında nəinki öz varlığını qoruya bildi hətta çox qısa müddətdə yad qüvvələrin əldini Bakıdan kəsməyə nail oldu, ingilis komandanlığını şəhərin idarəçiliyindən uzaqlaşdırdı. Əvvəllər Azərbaycan dövlətini tanımaqdan imtina edən general Tomson sonra

milli Azərbaycan hökuməti ilə hesablaşmalı oldu. Təhrikçi hücumlara baxmayaraq Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti dövlət quruculuğu işini davam etdirir, parlamentin açılışına hazırlaşır. Əsasnaməyə görə cümhuriyyətin əhalisinin ümumi sayındakı çəkisinə uyğun olaraq qeyri-yerli millətlərə parlamentdə və hökumətdə yer ayrılırdı.

Azərbaycan parlamenti dekabrın 7-də təntənəli bir şərətdə açıldı.

Yeni hökumətin təşkili yenə də F. xan Xoyskiyə tapşırıldı. Yeni hökumətin təşkilindən az sonra general Tomson Fətəli xanın başçılığı ilə yaradılmış Azərbaycan hökumətini ölkə daxilində yeganə qanuni hakimiyyət orqanı hesab etdiyini bildirdi. 1918-ci ilin dekabrından etibarən ingilis komandanlığı Bakıda qoyduğu məhdudiyətləri tədricən götürməyə başladı.

Parlamentin ilk iclasını açan M.Ə.Rəsulzadə böyük təbrik nitqi söyləmişdir. O, öz nitqində "Firqə ehırasları, şəxsi qərəzləri və bütün bu kimi vətən və millət qayəsi qarşısında səfil görünən qərəzləri atıb, vətən qayğısı və millət duyğusunu hər şeydən yüksək tutmağa" çağırmışdı.

Şəfi bəy Rüstəmbəyovun təklifi ilə bitərəf hüquqşünas Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan parlamentinin sədri, "Müsavət" partiyasının üzvü, hüquqşünas Həsən bəy Ağayev isə onun birinci müavini seçildi.

Parlamentin ilk tədbirlərindən biri Paris sülh konfransına səlahiyyətli nümayəndə hey'ətinin göndərilməsi oldu. Bu nümayəndə hey'əti qarşısında Azərbaycan istiqlaliyyətinin Avropa ölkələri tərəfindən tanınması kimi tarixi vəzifə dururdu.

1919-cı ilin sonunda parlamentin 11 fraksiyada birləşən 96 üzvü var idi. Parlamentin istifadə etdiyi dil Azərbaycan dili idi.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin uğurlu addımlarından biri Milli Ordunun yaradılması oldu. 1918-ci ilin avqustunda hökumətin fərmanı ilə hərbi səfərbərlik e'lan edildi. Fərmanda göstərilirdi ki, 19 yaşlı tamam olmuş şəxslər hərbi qulluğa çağırılırlar və bu fərmana tabe olmayanlar müharibə dövrünün hərbi qanunları ilə mühakimə olunsunlar. Dekabrın 25-də general Səməd ağa Mehmandarov hərbi nazir, general-leytenant Əliağa Şıxlinski hərbi nazirin müavini, general Süleyman Sulkeviç isə Azərbaycan ordusunun baş qərargah rəisi tə'yin edildilər. 1919-cı ildə 25 min nəfərlik nizami milli ordu yaratmaq vəzifəsi irəli sürüldü. Bu məqsədlə dövlət büdcəsindən 400 milyon manat vəsait ayrıldı.

Gənc Azərbaycan Ordusunun ilk hərbi təcrübəsi 1919-cu ildə Zəngəzurda soxulmuş erməni quldur dəstələrinin müqavimətini qırmaq və Muğanda milli hökumətə qarşı qaldırılmış qiyamı yatırmaq oldu.

Azərbaycan Ordusu öz gücünü Əsgəran döyüşündə xüsusilə göstərdi. 1920-ci ilin martında Novruz bayramı gecəsi ermənilər qiyam qaldıraraq Əsgəran keçidini tutmuşdular. General Həbib bəy Səlimovun başçılığı ilə hücum keçən Azərbaycan Ordusu Əsgəran qalasını aldı və erməniləri məğlubiyətə uğrattı. Ordunun yaranma prosesi 1920-ci ilin yanvarında əsasən başa çatdırıldı. 40 minlik nizami ordu yaradıldı.

Azərbaycan Ordusu Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanmasında dövlətin arxalandığı ən böyük dayaq idi.

1919-cı ilin axırı-1920-ci ilin əvvəllərində vətəndaş müharibəsinin cəbhələrində Sovet Ordusunun qazandığı qələbələr Sovet Rusiyasının mövqeyini möhkəmləndirdi. Bu

qələbələrədən ruhlanan bolşeviklər Azərbaycana münasibətdə diplomatik təzyiqlə əl atdılar. Sovet Rusiyasının xarici işlər naziri Çiçerin 1920-ci il yanvarın 2-də nota verib, Azərbaycandan Denikinə qarşı müharibəyə girməyi tələb etdi. Yanvarın 14-də Azərbaycanın Xarici işlər naziri F.xan Xoyski cavab notasında bu məsələnin Rusiyanın daxili işi olduğunu bildirdi.

Azərbaycanın istiqlaliyyəti Antanta dövlətləri tərəfindən tanındıqdan sonra Çiçerin bir neçə dəfə nota verdi. Bu notalar da təxminən eyni məzmunlu idi. Əks cavablar alan Sovet Rusiyası Azərbaycan Respublikasına qarşı təqibləri gücləndirdi. 1920-ci ilin fevralında yaranan Azərbaycan Kommunist Partiyası Sovet Rusiyasının agentinə çevrildi. V.İ.Leninin mart ayının 17-də Qafqaz cəbhəsinin inqilab şurasına göndərdiyi teleqramda Bakının işğal edilməsi məsələsi açıq-aydın göstərilmişdi. Mart ayının 20-də Qarabağda başlanan erməni qiyamı da bolşeviklərin milli Azərbaycan hökumətini boğmaq üçün hazırladığı planlardan biri idi. Azərbaycanın Şimal sərhədlərinə yaxınlaşan Sovet Ordusunun hərbi hazırlıq planları haqqında Quba qəza rəisi Daxili İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 18 aprel 1920-ci il tarixli gizli teleqramda mə'lumat vermişdi. Aprel ayının 21-də Qafqaz cəbhəsi komandanlığının XI ordu və Volqa-Xəzər Donanması rəhbərliyinə göndərdiyi direktivdə göstərilirdi ki, Azərbaycanın əsas qüvvəsi qərb cəbhəsində məşğuldur. Ona görə aprel ayının 27-də Azərbaycan sərhədlərini keçib, beş gün ərzində Yalama-Bakı əməliyyatını yerinə yetirsinlər. Aprelin 23-də direktivdə dəyişiklik edildi və sərəncam verildi ki, XI ordunun son vəzifəsi Bakı quberniyasını deyil, bütün Azərbaycanı ələ keçirməkdir.

Azərbaycan dövlətinin hökumət böhranı keçirdiyi bir dövrdə Sovet Ordusunun Bakıya yaxınlaşması əks tədbirlər görməyə imkan vermədi. Belə ki, aprelin 27-də gündüz saat 4-də Azərbaycan bolşevikləri RK (b) P Qafqaz diyar komitəsinin Bakı Bürosu və fəhlə konfransı adından XI Ordu dəstələrinin Biləcəri stansiyasında dayanmasına arxalanaraq Respublika parlamentinə hakimiyyəti təhvil vermək haqqında ultimatum təqdim etdilər.

Aprelin 27-də parlamentin sonuncu iclasına M.Ə.Rəsulzadə rəhbərlik edirdi. Sosialist fraksiyası və ona yaxın olan digər fraksiyalar hakimiyyətin kommunistlərə verilməsini müdafiə etdilər. M.Ə.Rəsulzadə və Ş.Rüstəmbəyovun kəskin e'tirazlarına baxmayaraq, gecə saat 3-də hakimiyyətin kommunistlərə verilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

Xarici müdaxilə nəticəsində devrilən Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti xalqımızın tarixində və taleyində mühüm hadisə idi. Şərqdə ilk respublika üsul-idarəli dövlət olan Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti qısa vaxtda öz parlamenti, hökuməti, ordusu, bayrağı, pul vahidi, himni, gerbi olan bir dövlət kimi formalaşmışdı.

Bu dövlət həm Qərb, həm də Şərq meyflərini özündə birləşdirən milli Azərbaycan Dövləti idi. Təəssüf ki, bu dövlətin ömrü cəmi 23 ay oldu.

70 ildən artıq bir vaxt ərzində Sovet hakimiyyəti şəraitində yaşayan Azərbaycan xalqı 1991-ci il oktyabrın 18-də yenidən özünün dövlət müstəqilliyinə nail oldu. Bu gün müstəqillik yolunda cəsarətlə addımlayan Azərbaycan dövləti əsas 1918-ci ildə qoyulmuş bir çox ideyaları yaşadır və inkişaf etdirir.

M. Əmirov,
pedaqoji elmlər namizədi

AZƏRBAYCAN MAARİFPƏRVƏRLƏRİNİN DEMOKRATİK TƏHSİL İDEYALARI

V. Bəşirov,

pedaqoji elmlər namizədi

Azərbaycan maarifpərvərlərinin elmi-pedaqoji irsində demokratik təhsil uğrunda mübarizə məsələləri böyük maraq doğururdu. Hazırda yeniəşməkdə olan təhsil sistemi bütün cəmiyyətdəki iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni dəyişikliklərin başlıca prinsiplərini yerinə yetirir və bu yeniləşməyə xidmət edir. Bütün bunlar demokratiklik və aşkarlıq şəraitində, tarixi-nəzəri təcrübəyə istinadən yaradılır.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin (1918-1920-ci illər) o tarixi dövrdəki natamam qalmış təhsil siyasətindən indiki mərhələdə bir tarixi-pedaqoji irs kimi istifadə olunur.

Bu cəhətdən "Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin 80 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının tədbirlər planı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 fevral 1998-ci il tarixli sərəncamında qeyd edilir ki, "...Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə yaranmış və onların varisləri olan xarici işlər, müdafiə, daxili işlər, maliyyə, ticarət, kənd təsərrüfatı, təhsil, ədliyyə, əmək və əhalinin sosial müdafiəsi, rabitə, səhiyyə nazirliklərində yubiley xüsusi qeyd edilsin ...Respublikanın ümum-təhsil məktəblərində AXC-nə həsr olunmuş proqramdankənar dərslər keçirilsin, guşə, stend və muzeylər yaradılsın, kitab sərgiləri və foto-albomlar hazırlansın"

Həmin rəhbər müddəalara uyğun təlim-təربiyə müəssisələrində elmi-metodik, nəzəri-pedaqoji təhsilləndiricilik ideyaları aşılamaq bu gün ən aktual məsələ kimi qarşıda durur.

Problemin gərəkliliyini zəruri

edən amillərdən biri, məhz Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə tədris-təربiyə prosesinin inkişaf dinamikasında əksini tapan mütərəqqi pedaqoji ideyalardan, metodik-nəzəri fikirlərdən faydalanmaqla məktəblərimizdə yeni nəslin ideya-mə'nəvi, əqli-idraki hazırlıq səviyyəsini təkmilləşdirmək istiqamətində kompleks tədbirlər sistemini müəyyənləşdirməkdir.

Mə'lumdur ki, Çar Rusiyasının milli şovinizmi, digər xalqlara olan irticaçı münasibət siyasəti təhsil sahəsində də özünü geniş büruzə verirdi. Azərbaycan pedaqoqlarının elm, təhsil və maariflənmə uğrunda mütərəqqi milli ideyaları "iztirablı yollar"la qarşılaşır, xalqın inkişafı uğrunda mübarizə sə'yi çətinliklərlə başa gəlirdi. Lakin Şorq aləmində ilk dəfə Azərbaycanda demokratik üsulidarə (1918-ci ilin mayın 28-də) milli hökumət hakimiyyət başına gəlmişdi.

"Azərbaycan Hökuməti xalqın maariflənməsi işi ilə ilk gündən məşğul olmağa başlamışdı". "Bütün məktəblərdə təhsilin icbari qaydada ana dilində qurulması, Rusiya tarixi əvəzinə Türk xalqları tarixinin tədris edilməsi qərara alındı. Müəllimlər seminariyası milliləşdirildi. Bakıda, Şuşada, Zaqatalada, Ağdam və Şuşada ibtidai siniflər üçün müəllimlər hazırlayan kişi və qadın kursları açıldı. Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bölməsi Qazağa köçürüldü. Göyçay şəhərində iki realni məktəbin açılması haqqında qərar qəbul edildi. Ucqar yerlərdə məktəb tikintisi üçün Hökumət xeyli vəsait ayırdı. Müəllim kadrları hazır-

layan institutun açılması, latın qrafikasına keçilməsi də perspektiv planda zəruri bir iş kimi dururdu.

Türk (Azərbaycan) dilində dərslük buraxmaq üçün xüsusi komissiya yaradıldı.

Hökumət Azərbaycan dilini dövlət dili e'lan etdisə də, müvəqqəti olaraq dövlət idarələrində rus dilinin də işlədilməsinə icazə verildi. Parlament və dəftərxanaya edilən hər hansı bir yazılı müraciət türk dilində olmalı idi.

Bu ideyalar bütövlükdə, 1918-ci ilin may ayının 28-də yaradılmış müstəqil, suveren Azərbaycan Demokratik Respublikasında həyata keçirilməyə başlayır. Məktəblərdə tə'lim ana dilində qurulur. Təhsildə demokratiklik və müstəqillik tə'min olunur, milli tədris planı, proqram və dərslüklər hazırlanmasına başlanır, müxtəlif peşə-sənət ixtisası verən tədris ocaqları meydana gəlir.

Müstəqil, suveren dövlətçilik ən'ənələri üzərində formalaşan Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin ictimai, mütərəqqi ideyalarının əsasını Azərbaycan maarifpərvərlərinin milli-mə'nəvi dəyərlərə söykənən pedaqoji fikirlər təşkil edirdi: məsələn, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin banisi, böyük mütəfəkkir M.Ə.Rəsulzadə xalqın nicatı, müstəqilliyi və istiqlalı yolunda təhsilin, maariflənməyin rolu və əhəmiyyəti barədə yazırdı ki, maarifə gəlincə, məktəbləri tezliklə türkləşdirmək üçün tə'sis olunmuş tərtib və tərcümə cəmiyyətlərinin və yaxud mərkəzlərin qüvvəsi ilə ibtidai və orta məktəblər üçün dərs kitabları tərtib edilsin, vəsaitlər hazırlansın. Mövcud ibtidai məktəblərin bir qismi milliləşdirilmiş, məmləkətin müxtəlif yerlərində darülmüəllimin (pedaqoji texnikum) və bir darülmüəllimat (müəllimlər institutu) açılmış, Bakı darülfünunu tə'sis edilmiş, müxtəlif elmlər üzrə yüzlərlə tələbə Avropa

mərkəzlərinə göndərilmiş, Türkiyədən əlliyyə yaxın müəllim tədris işinə cəlb edilmiş, kəndlərdə maarifə, tə'lim-tərbiyə işlərinə cəlb olunmaq üçün müvəqqəti pedaqoji savad kursları tə'sis olunaraq milliləşdirilmiş olan rus məktəblərində rus tarixi dərslərinin türk tarixi dərsləri ilə əvəz edilməsi və türkcənin bütün məktəblərdə məcburən tədris olunması qanuniləşdirilmişdi (Bax. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cumhuriyyəti", Bakı, "Elm", 1990, səh. 56).

Azərbaycan maarifpərvərlərinin demokratik təhsil ideyaları xalq arasında, əsasən iki istiqamətdə ictimai tərəqqi və maarifçilik təbliğinin gücləndirilməsi ilə həyata keçirilirdi.

Belə ki, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin fəaliyyəti dövründə (1918-1920-ci illər) ilk dəfə olaraq mövcud qurumların humanist-demokratik tə'sisatları möhkəmləndi. Müstəqil, azad və təmüquqlu Böyük Türk məhvərində birləşən suveren və sülhməramlı bir ölkənin təməli qoyuldu. Bu yönümdən milli dirçəliş və milli problemlər AXC-nin ideya platformasının əsasını təşkil edirdi. Həmin tarixi dövrdə xalqı, milləti, ictimai tərəqqi ideyalarına səfərbər edən tələblər (humanizm, demokratiizm, xəlqilik, ümumbəşərilik dünyəvilik və s.) Xalq Cumhuriyyəti tərəfindən həyata keçirilən tə'xirəsalınmaz milli-mə'nəvi məramlar idi. Şərq aləmində ilk milli istiqlal harayını azadlıq bayrağı ilə dünyaya bəyan edən AXC qısa müddətdə mütərəqqi, demokratik, humanist ideyaları dönmədən, yüksək siyasi vətəndaşlıq mövqeyindən, Vətən, Xalq, Yurd istiqbali kontekstindən həyata keçirirdi. Bu məqsədlə, pedaqoji, hərbi, iqtisadi və sosial-mədəni maariflənmənin ilk ideyaları məktəb həyatına ayaq açıb, ümumtəhsil və ixtisas təhsili üçün zəngin ideya, məfkurə

zəmini hazırlayırdı.

Azərbaycan maarifpərvərlərinin ictimai-tərəqqi ideyalarından nəş'ət tapan təlim-tərbiyə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri (ibtidai təhsil, ana dilinin Dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması, qadın və kişi təhsilinin bərabərliyi hüququnun qorunması, xalq arasında savadı və maarifi yaymaq cəhdi, yaşlıların savad kurslarına cəlb olunması, milli dərslik və dərs vəsaitlərini yaratmaq məsələləri, hamılıqla təhsil və s.) bu qəbildən olub, dövrün ictimai-siyasi və maarif xadimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin milli ideoloqu, onun ilk yaradıcılarından biri, böyük azərbaycançı M.Ə.Rəsulzadə bu ictimai-tərəqqi yolunda əsil bayraqdar idi. Onun ideya, zəka, məfkurəsindəki bu sözlər "...fəqət bütün bu fəlakətlərə rəğmən bir şey qazanıldı. Bir təcrübə meydana çıxdı. Elə bir təcrübə ki, intiqamçı gözləri daima bir "dəmirçi" arayır, elə bir xalq ki, hər ağacın ucunda bir "Bayraq" görmək istəyir" (Bax. M.Ə.Rəsulzadə "Əsrimizin Siyavuşu", Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı", "Çağdaş Azərbaycan tarixi", Bakı. "Gənclik", 1991, səh. 55). fikri bu gün də müasir müstəqillik yolunda əbədi ideal rəmzinə çevrilən qiymətli irs kimi yaşamaqdadır. Onu da qeyd edək ki, Xalq Cumhuriyyətinin durumu dövründə ictimai-tərəqqi ideyalarının daşıyıcıları olan M.Ə.Rəsulzadənin, H.Şahtaxtlının, N.Şahsuvarovun, F. Köçərlinin, T.Şahbazinin, F.Rzabəylinin, Ə.Hüseynovun, S.M. Qənizadənin, Ə.Ağaoğlunun, Ü.Hacıbəyovun, F.Ağazadənin, H.K.Canlınlının xalq azadlığı yolunda fədakar əməyi ilə yanaşı, milli ruhun yüksəldilməsində, həyat uğrunda mübarizə sə'yələrinin möhkəmlənməsində, xalqın milli və mə'nəvi sərvətlərinin qorunub yaşamasında

böyük yaradıcı xidmətləri olmuşdur. Onlar bir qayda olaraq, tarixi unutqanlığa son qoyaraq, milli-mə'nəvi dəyərlərimizin dini, mə'nəvi cəhətlərindəki mütərəqqi adət və ənənələri ictimai-həyat meydanına gətirmiş, öz səlahiyyətlərinin güc və qüdrətlərindən insan və cəmiyyət vəhdəti üçün istifadə etmişlər.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti bütün imkanlarla çalışırdı ki, mövcud dövlətin sosial-mə'nəvi tə'sisatlarını mütərəqqi-demokratik texnologiyaya istinadən, humanist-bəşəri, istiqamətdə də möhkəmlətsin. Bu cəhətdən AXC-nin maarifçilik ideyalarının əsasını hərbi və təhsil işinin keyfiyyət məzmununa daha çox diqqət yetirməsi təşkil edirdi. Yə'ni ölkənin qüdrətini onun təhsil vəsaitlərinin hərtərəfli inkişaf amilləri ilə bağlayan məsələlər bu ideyaların maarifçilik siyasətindəki əsas fəaliyyət istiqaməti idi. Çünki, yenicə əsas qoyulmuş demokratik respublikanın maarifçilik ideyalarından güc alan rəhbərləri yaxşı başa düşürdülər ki, ölkədə maarif və mədəniyyəti inkişaf etdirməkdən, onun müstəqilliyini saxlamaq olmaz. Məhz bu münasibətlə respublikada qısa müddətdə hərbi və təhsil sahəsinə ciddi maliyyə ödəncələri artırıldı. Bu münasibətlə maarifçilik işlərinin Əsasnamələri yaradılaraq, pedaqoji cəmiyyətlər və maarifçilik təşkilatları vasitəsilə geniş kütlə arasında yayılırdı. AXC-nin maarifçilik ideyalarının məğzində xalqın səviyyəsini qaldırmaq, milli ruhu inkişaf etdirmək, elmin, məktəbin, maariflənmənin dünya səviyyəsinə çatdırılması kimi problem məsələlər dururdu.

Öz sələflərinin ideyalarından bəhrələnərək bu işin Dövlət səviyyəsində bu işin həlli yolları üçün əməli yardım göstərən N.Yusifbəyovun, R.Kaplapovun, N.Şahsuvarovun, F.Xoyskinin və M.Ə.Rə-

sulzadənin ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı maarifçilik ideyaları da zamanın tələbləri ilə çulğalaşdı.

Dövrünün tanınmış maarifpərvəri, istiqlal mübarizəsində yenilməz xidmətləri olan məşhur ictimai-siyasi adim Ö.F.Ne'manzadə bu illəri xarakterizə edən məqalələrinin birində yazmışdır: "Hamıya ümumi tə'lim verəlim, elmin ləzzətini daddıralım. Və ancaq bundan sonra camaatdan hüriyyət, ədalət və istiqlal yolunda can verməyi istəyəlim. Yoxsa özge cür hamısı boş, hamısı qondarma, hamısı vay-küləkdir". ("Azərbaycan" qəzeti, 24 noyabr, 1919-cu il). Azərbaycan Demokratik Respublikasında istiqlalın qədr və ne'mətini həm də milli dil, milli ədəbiyyat və milli mə'nəviyyat işığında arayıb axtaran Ömər Faiq bu tövsiyələri də unut-mamağı məsləhət bilirdi. "...Vaxtdır, həqiqi, ictimai bir inqilab ilə dilimizi bu günkü yaramaz və çirkin əlifba əsirliyindən qurtarıb öz təbiətinə, öz istiqlalına uyğun bir əlifba qəbul edəlim. Və bunun sayəsində dilimizlə danışıqda qazandığı ümumilik şərafətini

mətbuatda da qazandıralım. Və bu yol ilə xalqa savad öyrədəlim, onlara qolayca bilgi və maarif qapılarını açalım" (Yenə orada).

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin (1918-1920-ci illər) o zaman yarımçıq qalmış demokratik-maarifçilik ideyalarından hazırkı şəraitdə əməli olaraq, ictimai-siyasi dəyərlərin, tarixi, mədəni və sosial mövqeyin, tə'lim-tərbiyə işinin məzmununun kompleks həlli yollarının möhkəmləndirilməsində istifadə etmək dövrün tələbidir.

Müstəqil və suveren Azərbaycan Respublikasının müasir dövlətçiliyi şəraitində onun elminin, maarifinin, zəka mədəniyyətinin və milli mə'nəviyyatının ümumbəşəri zəminə qovuşmasında Azərbaycan Demokratik Respublikasının maarifpərvər nəslinin tarixi tərəqqidə, milli inqilabın yüksəldilməsində oynadığı fədakar əməli çağırışlardan ideyama'nəvi sərvətinin möhkəmlənməsində istifadə olunmalıdır.

***

MÜƏLLİMLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Qarşıdakı dərslərdə tə'limin məzmununda müəyyən dəyişikliklər gözlənilir. Belə ki, II-III siniflər üçün "Oxu" dərslərində xeyli mətn ixtisar olunmuş, yeni mətnlər əlavə edilmişdir. II sinif üçün alternativ "Oxu" dərsləri çap olunmuşdur. I sinif üçün "Riyaziyyat" dərslərində dəyişikliklər edilmişdir. Yeni riyaziyyat dərslərinin istifadəyə veriləcəyi ehtimalı da var. "Təbiətşünaslıq" üzrə proqramda hə'zi dəyişikliklər aparılmışdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq məcmuənin 3-cü nömrəsində proqram materiallarının planlaşdırılması (saatlar üzrə bölgü) veriləcək. Bölgü ən'ənəvi avqust müşavirəsində Sizin çatdırılacaqdır.

REDAKSIYA

PROQRAM VƏ DƏRSLİKLƏR TƏKMİLLƏŞMƏ TƏLƏB EDİR

Y.Ş.Kərimov

professor

Təlimin məzmununun dövrün tələbinə uyğun olması həmişə pedaqoji ictimaiyyəti düşündürmüşdür, bu gün də düşündürür. Ölkənin siyasi, sosial-iqtisadi həyatında, xarici və daxili siyasətində, bütövlükdə ideologiyamızda baş verən dəyişikliklər təlimin məzmununun yeniləşdirilməsi istiqamətlərini diqtə edir. Bütün bunları nəzərə almadan təhsil sistemi öz vəzifəsini yerinə yetirə bilməz.

Doğma Azərbaycanımızın bugünkü problemləri on il bundan əvvəlkindən kəskin şəkildə fərqlənir. Həyatımızın bugünkü reallığı təlim prosesində yeni məzmun kəsb edir.

Azərbaycan Prezidenti möhtərəm Heydər Əliyev 1997-1998-ci dərslərinin başlanması münasibətilə Bakıdakı 18 nömrəli məktəbdə keçirilmiş mitinqdəki çıxışında demişdir: "Bu gün təhsil sahəsində çalışan bütün vətəndaşlara, müəllimlərə, təhsil müəssisələrinin rəhbərlərinə müraciət edərək xahiş edirəm ki, onlar tezliklə təhsil sistemində işlərin müstəqil Azərbaycanın prinsipləri əsasında qurulmasına nail olsunlar. Burada dərslərlərin dəyişməsi, yeni dərslərlərin yaranması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bilirəm, bu, asan iş deyil. Bu, bir çox böyük amillərlə bağlıdır, onlardan asılıdır. Ancaq mən bu gün həm Təhsil Nazirliyinə, həm də Nazirlər Kabinetinə qət'i təklif edirəm ki, onlar dərslərlərin dəyişilməsi, müstəqil Azərbaycanın tarixinə, həyatına uyğun yazılması işi ilə daha da ciddi

məşğul olsunlar. Çünki məktəblərdə tarixi ədəbiyyat dərsləri, humanitar sahəyə aid başqa dərslər köhnə dərslərlər əsasında aparılırsa, onlar bizə xeyir gətirmir".

Bu sözlər qismən də olsa, ibtidai sifətlər üçün dərslərlərə də aiddir. Doğrudur, ibtidai siniflər üçün dərslərlər milli müstəqilliyimizi əks etdirən ilk dərslərlərdir, lakin onların nəşrinə başladığımız dövrdən artıq beş-altı il keçir.

Bu illər ərzində işə əmin-amanlıq təmin edilmiş, dövlət quruculuğu sahəsində böyük işlər görülmüş, ölkəmizin daxili və xarici siyasətində mühüm hadisələr baş vermişdir. Bütün bunlar Respublika Təhsil Nazirliyinin nəzər-diç-qətindən kənardə qalmamış, onu təlimin məzmununda müəyyən dəyişikliklərin yaradılması sahəsində fəaliyyətə-tə yönəlmişdir. Xüsusilə son vaxtlar həmin istiqamətdə əsaslı işlərin görülməsi təqdirdir.

Bu ilin mart ayında nazirlikdə dərslərlərin poliqrafik icrasına həsr olunmuş geniş müşavirənin keçirilməsi, bir qədər sonra çapa təqdim olunmuş dərslərlərin məzmununun müzakirəsi buna misaldır.

Müzakirələrdə dərslər müəllifləri, alim-metodistlər, praktik müəllimlər, təhsil işçiləri, rəssamlar, poliqrafiya işçiləri çıxış edərək dərslərlərin yaxşılaşdırılması, təkmilləşdirilməsi, bəzilərinin yenidən tərtib olunması haqqında dəyərli fikirlər irəli sürdülər.

Ana dili dərslərlərinin bədii

tərtibatının çox nöqsanlı olması qeyd edildi. Şəkillərin zövqsüz çəkilməsi, müvafiq əşyaya oxşamaması, bir çox hallarda mətnin məzmununu düzgün əks etdirməməsi, bə'zi şəkillərin yerinə düşməməsi, rənglərin solğunluğu, dərsliklərin cildinin nazikliyi, yaxşı yapılandırılmaması, dil dərsliklərində fərqləndirici işarələrin, şriftlərin düzgün verilməməsi, tapşırıqların şriftlərinin çox xırda olması, ümumiyyətlə, normativin gözlənilməməsi və s. dəfələrlə hallandırıldı.

Oxu dərsliklərində milliliyə lazımınca yer verilməməsi, müasir həyatımızın öz əksini tapmaması, bə'zi zövqsüz, maraqsız materialların dərsliyə daxil edilməsi, eyni mətnin iki-üç dərslikdə təkrar olunması, orfoqrafik səhvlərə yol verilməsi və s. qeyd edildi. Bütün bunları bu yazıda genişliylə verməyə imkan yoxdur, lakin gələcək nömrələrdə həmin problemə yenidən qayıdılacaqdır.

"Təbiətşünaslıq" dərslikləri köhnə proqrama əsasən tərtib olunduğundan, 35 saat əvəzinə 70 saatlıq materialın verilməsindən, bunun isə birinci və ikinci dərəcəli materialın fərqləndirilməsində çətinlik törətməsindən, şagirdlərin yüklənmələri ilə nəticələnməsindən söz açıldı.

Riyaziyyat dərslikləri, xüsusilə I sinfin dərsliyi haqqında kəskin sözlər deyildi (Həmin dərslik haqqında tənqidi məqalə məcmuənin bu nömrəsində verilir).

Müşahidə gündəliklərinin, musiqi dərsliklərinin son illər çap edilməməsi, II sinif üçün hüsnxət, bütün siniflər üçün rəsm dərsliklərinin tərtib olunmaması narahatlıq doğurduğunu bildirdilər.

Dərsliklərin tərtibini yaxşılaşdırmaq istiqamətində müzakirə ilk növbədə proqramların təkmilləşdirilməsi zərurətini irəli sürdü. .

Bəs qarşıdakı dərs ili üçün hansı işlər görülür? Onu da qeyd edək ki, dərslik ilk növbədə onun müəllifini narahat etməli, müəllif dərsliyini təcrübədə sınaqdan keçirməklə yol verilmiş nöqsanları müəyyənləşdirməli və düzəliş aparmağa fürsət gözləməlidir. Belə bir tədbir nəticəsində "Əlifba" dərsliyi artıq xeyli təkmilləşdirilmiş və çapa hazır vəziyyətə gətirilmiş, II-III siniflər üçün "Oxu" dərsliklərində də müəy-yən dəyişikliklər edilmişdir.

Həmin dərsliklərdə ixtisarlar aparılmış, əlavələr edilmiş, bədii tərtibatı və şriftləri qaydaya salınmışdır. Müzakirəyə məhz yenidən işlənmiş variantlar verilmişdir. Bununla belə şübhəsiz, gələcəkdə bir daha təkmilləşdirməyə ehtiyac var.

Hər bir dərslik pedaqoji ictimaiyyəti qane edənədək praktik müəllimlərin əksəriyyətini razı salanadək, məktəblilərin zövqünü oxşayanadək düzəldilməli, cilalanmalıdır. Bu işdə praktik müəllimlər bizim ən yaxşı köməkçilərimizdirlər. Müəllim hər gün dərsdə, təlim prosesində rastlaşdığı qüsuru qeydə alarsa, dərs ilinin axırında onun əlində zəngin faktları olar.

Belə faktlar müəlliflərə, redaksiyamıza göndərilə bilər. Bununla müəllim ümumi işimizə böyük xidmət göstərmiş olar.

Dərslik elin mə'nəvi sərvətidir. Onu istədiyimiz kimi yazmağa haqqımız yoxdur; dərslik üçün xalqımızın qarşısında cavabdehlik.

* * *

ALTIYAŞLILARIN TƏ'LİM FƏALİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

A.Məmmədəliyeva

Qaradağ təhsil şö'bəsinin psixoloq-metodisti

Hərtərəfli və ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət tərbiyə etmək məsələsi cəmiyyətimizin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biridir. Bu baxımdan xalq maarifinin ilkin mərhələsi olan məktəbəqədər dövr, xüsusən altıyaşlıların məktəbə psixoloji hazırlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müşahidələr göstərir ki, altıyaşlılar məktəbə gələndə ətraf aləm haqqında zəruri mə'lumat əldə edir, əşyalar üzərində müşahidə aparmağı, rəngəri fərqləndirməyi bacarır, oxu, yazı və hesablama üzrə ilkin praktik vərişlərə yiyələnirlər. Onlar xeyli, şe'r, nəğmə, tapmaca və yanılmac bilirlər.

I cümfə qəbul ediləndə onların iki dəfə dərinləşdirilmiş həkim müayinəsindən keçirilməsi nəzərdə tutulur. I sinfə qəbul zamanı bütün altıyaşlılar üçün bu və ya digər tibbi göstəriciləri özündə əks etdirən 26-U forması məktəbə təqdim olunur.

Altıyaşlıların əməyi iş yerini səliqəyə salmaq, sinfin səliqəliliyənə nəzarət etmək, özünəxidmət və bitkilərə qulluq etmək formasında təşkil edilir. Zehni gərginlik tələb edən oxu və riyaziyyat dərsləri I sinfdə 1-ci və 2-ci saatlara salınır. III saatda isə, əsasən hərəkət tələb edən dərslər nəzərdə tutulur.

Məktəbəqədər dövr müxtəlif mədəni davranış və vərdişlərin inkişafı üçün əlverişli dövrdür.

Çox vaxt valideynlər uşağın məktəbə gəlmək istədiklərini, məktəbin bağçadan daha yaxşı olduğunu bildirdiklərini söyləyirlər. Uşağın bağçadan məktəbə getməsi onun

həyatında mühüm bir hadisədir. Uşaq bağçasında oyun, məktəbdə isə təlim fəaliyyətin əsas növüdür. Məktəbəqədər dövrə nisbətən məktəbdə uşağın nitqinə, müstəqilliyinə və əmək istiqamətinə daha yüksək tələblər verilir, xeyli iradi sə'y göstərməyi tələb edən yeni vəzifələr meydana çıxır. Yaşlılarla qarşılıqlı münasibətlər uşağın öz yeni vəzifələrini necə yerinə yetirməsi ilə müəyyən edilməyə başlayır. Uşaqların erkən yaşdan təlimə cəlb edilməsi məsələsi dünyanın bir çox ölkələrində böyük marağa səbəb olduğundan altıyaşlılarla təlimin ümumpedaqoji və psixoloji məsələləri xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Psixoloq, pedaqoq və fizioloqların fikrincə, indiki şəraitdə 6 yaşdan təlimə başlamaq ən əlverişli dövr kimi səciyyələnir. Çünki bu dövrdə uşaqların zehni qavrama qabiliyyəti nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişaf edir. Onlarda ətraf aləmə, ayrı-ayrı hadisələrə maraq daha da artır. Düşünmə tərzini, fikri əməliyyatları, diqqət, hifzə, yaradıcılıq meyilləri və s. müxtəlif şəkildə təzahür edir.

"Məktəbəqədər dövrdə, xüsusən məktəbə daxil olduqdan sonra uşağın qavrayışı getdikcə təkmilləşir, məzmunca dolğun olur. O, hərfləri, rəqəmləri, müxtəlif cismləri və onların şəkillərini məqsəduyğun, planlı şəkildə qavramağa və öz qavrayışını tədriclə idarə etməyə başlayır. Onun qavrayışının inkişafında müəllimin rəhbərliyi, təlim və əmək fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Dərslərdə geniş tətbiq olunan əyani

vəsaitlər-şəkillər, modellər sxemlər, təbii cisim və hadisələr qavrayışı zənginləşdirir, onun dəqiqləşməsinə kömək edir. (Psixologiya. Bakı, 1964, səh. 86).

Təbiidir ki, məktəbəqədər dövrdə uşaqların zehni fəaliyyətlərinin xüsusiyyətləri, maraq və meyl əhatəliliyi 6 yaşından təlimə başlamaq zərurətini irəli sürmüşdür. Bununla belə problemin bir cəhətini də yaddan çıxarmaq olmaz ki, altı yaşlıların təlim marağı, oxuyub-öyrənmək, ətraf aləmdəki əşya və hadisələri müşahidə etmək, onlar haqqında müəyyən təsəvvürə yiyələnmək sə'yi yüksək olarsa, qarşıya qoyulan məqsədə daha asan nail olmaq mümkündür.

V.A.Suxomlinski bu dövrü, bu halı xarakterizə edərək yazırdı: "Neyronların sinir enerjisinin belə heyrat ediləcək sür'ətlə keçməsi məhz bizim fikir adlandırdığımız hadisədir, -uşaq düşünür... Uşaq beyninin hüceyrələri o qədər zərifdir, qavrayış obyektinə o qədər həssas reaksiya verir ki, qavrayış və dərkətmə obyektini yalnız görülə bilən, eşidilə bilən, toxunula bilən obraz olduqda onlar normal işləyə bilir. Təfəkkürün mahiyyəti fikrin səmtini dəyişməsidir: bu dəyişmə yalnız o zaman mümkündür ki, uşağın qarşısında əyani obraz olsun, ya da o qədər parlaq yaradılmış sözlü obraz olsun ki, uşaq haqqında danışılan sanki görmüş, eşitmiş, hiss etmiş olsun (Nağılı uşaqlar ona görə belə çox sevirilər)". (V.A.Suxomlinski. "Ürəyimi uşaqlara verirəm" Bakı, 1979, səh. 36). Böyük pedaqoqun fikrincə, uşaq beyninin təbiəti tələb edir ki, onun ağılı fikir mənbəyin-də, əyani obrazlar arasında, hər şeydən əvvəl, isə təbiət qoynunda tərbiyə olunsun, fikir əyani obrazdan bu obraz haqqında informasiyanın "işlənməsinə" keçsin. Əgər uşaqlar təlimin ilk günlərindən yalnız

sözü qavrayırlarsa, beyin hüceyrələri tez yorulur. Halbuki, həmin hüceyrələr inkişaf etməli, möhkəmlənməli, qüvvə toplamalıdır.

Deməli, altıyaşlılarla təlim prosesində estetik-emosional vəziyyət yaratmaqla təfəkkür fəaliyyətini, idrak qabiliyyətini inkişaf etdirməyin imkanları, forma və yolları da çox genişdir. Hələ 40-50-ci illərdə tanınmış psixoloq L.S. Slavina I sinifdə zəif oxuyan, geridə qalan şagirdlərlə maraqlı tədqiqat aparmış və müəyyən etmişdir ki, I sinifdə bir qrup uşaqlarda idrak fəallığı olmaması nəticəsində, onlar təlim prosesinin öhdəsindən gələ bilmirlər. Belə uşaqları Slavina intellektual cəhətdən qeyri-fəal uşaqlar adlandırmışdır. Onun apardığı eksperimentlər belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, altıyaşlıları təlimə maraqlandırmaq üçün ən sadə, maraqlı yollardan, məşğələ formalarından istifadə etmək çox zəruridir.

Altıyaşlıların təlim xüsusiyyətlərindən bəhs edən akademik Ş.A. Amonaşvilinin fikrincə, altıyaşlıların təlim marağı onların yaş xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, "böyümək", böyüklərə bənzəmək tələbatından irəli gəlir. Məhz bu yaşda, uşaq özünün əsas fəaliyyəti olan oyun zamanı böyükləri təqlid edir, onlara oxşamağa çalışır. Altıyaşlılar bağçanın ən böyük sakinləri, məktəb kollektivinin isə ən kiçik üzvləridir. Məktəbdə, təlim prosesində onlarda böyük olmaq tələbatı güclənir və bu, özünü onların təlim fəaliyyətində, təlim maraqlarında əks etdirir. Belə fikri uşaqların verdikləri cavablar bir daha təsdiq edir: "Bağçaya uşaqlar gedər, mən isə daha böyüyəm" və s.

Uşağın təlimə bir il gec yə'ni, 7 yaşında başlaması, onların psixi inkişafının ləngiməsi, təlim marağının sönməsi deməkdir. Təlimə 6

yaşdan başladıqda, şəxsiyyətin özünü dərk etməsi, mühüm psixi keyfiyyətlərin sür'ətli inkişafı təmin edilir.

Psixoloqlar sübut etmişlər ki, psixi inkişaf özünü tərbiyə və sosial mühitin təsiri olmadan təmin edə bilməz. Müəllim uşağın psixi və fiziki inkişafını nəzərə almalı, onların təlim və tərbiyəsində tələskənliyə; sün'i inkişafa cəhd göstərməməlidir. Elə forma və metodlardan istifadə etməlidir ki, şagirdin psixi və fiziki inkişafına kömək etsin, onu yormasın. Bu baxımdan Ş.A.Amonaşvilinin pedaqoji prosesdə tətbiq etdiyi prinsiplər diqqəti cəlb edir:

1) uşaq həyatının dərdsə davam etdirilməsi prinsipi;

2) uşaqlarla işgüzar münasibət yaratmaq prinsipi;

3) dərsi müvafiq tempdə aparmaq prinsipi; (бах. Ш.А.Амонашвили. "Здраствуйте дети" Москва, "Просвещение" 1988).

Ş.A.Amonaşvili belə bir nəticəyə gəlir ki, bu zaman müəllim-şagird münasibətləri arasında sevinc hissi oyanır.

Beləliklə, müəllim yalnız altıyaşlıların intellektual inkişafı qaydasında deyil, eyni zamanda onların təlimə iradi; mə'nəvi cəhətdən hazır olmaları, kollektiv fəaliyyət, yaşlıları ilə ünsiyyət, yaşlıların tələbini düzgün yerinə yetirmək kimi keyfiyyətlərin inkişafına xüsusi diqqət yetirməlidir.

Altıyaşlıların təlim müvəffəqiyyəti müəyyən mə'nada onların təlim motivləri ilə bağlıdır. Altıyaşlılarla işləyən müəllim şagirdin fəallığına (idrak, ictimai və s.) güclü təsir göstərən motivlərin strukturuna daim diqqət yetirməlidir. Çünki bu yaşda uşaqlarda hələ motivasiya sahəsi kifayət qədər davamlı xarakter daşıyır, şəraitdən asılı olaraq dominant motiv daşıyır. O, hər şeyi öyrənməyə can atır və öyrənməyə olan belə

tələbat onun idrak fəallığını güclən dirir. Altıyaşlıların psixi inkişafının hərəkətverici qüvvəsi olan iki əsas tələbat (idrak tələbatı və sosial tələbat) vahid formada çıxış edir. Bundan əlavə, tələbatlardan biri də ünsiyyət, xoşa gəlmək, özünü tələbatdır. Müəllim şagirdin motivasiya sahəsini, intellektual inkişaf səviyyəsini bilməsə, nəinki onunla təlim-tərbiyə işini düzgün aparar, əksinə onun inkişafına mane ola bilər.

Altıyaşlılarla işləyən müəllim təlim prosesində elə yollardan istifadə etməlidir ki, hər bir şagird hərtərəfli inkişaf edə bilsin. Bunun üçün o, təlimin ilk mərhələsində fərqi yanaşmadan istifadə etməlidir.

Uşağın məktəbə psixoloji hazırlığı "yetişkinliyi" haqqında əcnəbi və rus tədqiqatçılarının apardıqları tədqiqatlar diqqəti cəlb edir. Onlar uşağın məktəbə psixoloji hazırlıq məsələsində kompleks yaşamağa üstünlük vermiş, uşaqların məktəbə hazırlanması fikrinə aydınlıq gətirmiş, bu problemi hərtərəfli açmağa çalışmışlar.

Rus psixoloqları ilə müqayisədə Azərbaycanda bu problem nisbətən az işıqlandırılır. Respublikamızda bu problemlə Ə.Ə.Qədirov, İ.H.Məmmədov, Y.Ş.Kərimov və başqaları məşğul olmuşlar.

Ə.Ə.Qədirov uşağı məktəbə cəlb edən amillərə, motivlərə, xüsusi əhəmiyyət vermiş, eyni zamanda o uşağın savadlı olmağa, hesablaşma aparmağa hazırlayan biliklərə yiyələnməsinə onun idrak marağının inkişafı məsələsinə diqqət yetirmişdir. (Ə.Ə.Qədirov, İ.H.Məmmədov. Yaş psixologiyası. "Maarif" nəşriyyatı, 1987).

Altıyaşlılar problemi ilə uzun müddət məşğul olmuş Y.Ş.Kərimov uşağın məktəbə hazırlanmasının, onun ümumi inkişafı ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir. (Y.Ş.Kərimov

"Altıyaşlıların məktəbə hazırlanması mühüm problemdir" mövzusunda dəyirmi stol, "İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə" 1984, N: 2).

1992-ci ildən başlayaraq respublikamızda 6 yaşdan kütləvi təlim həyata keçirilmişdir.

Altıyaşlıların məktəbə qəbulu ilə əlaqədar "Körn-Yersek" testinin tətbiq olunması uşağın məktəbə hazırlığını, əqli imkanlarını müəyyən etməkdə məktəb psixoloquna böyük yardımçı ola bilər. Praktik psixoloq kimi artıq 5 ildir ki, uşaqların məktəbə qəbulu zamanı "Körn-Yersek" testi ilə yanaşı xırda və iri hərəkətlərin, ixtiyari diqqətin (evcik metodikası) inkişaf səviyyəsinin aşkar edilməsində müxtəlif metodikalara müracət edirik və onlar psixoloji prosesə

öz müsbət təsirini göstərir, lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, altıyaşlılar arasında fiziki və psixi baxımdan məktəb təliminə tam hazır olmayan ümumi nitq geriliyi, psixi inkişafda ləngiməsi olan, infantil uşaqlara da rast gəlirik.

Aparduğumuz müşahidələr göstərir ki, altıyaşlıların təlimi prosesində qarşılaşdığımız bəzi çətinliklərə baxmayaraq, bu proses öz səmərə keyfiyyət göstəricilərinə görə diqqəti cəlb edir. Bu mə'nada altıyaşlıların təlimə marağını artırmaq, təhsilin stimullaşdırılmasını həyata keçirmək üçün daha mükəmməl dərsliklər, didaktik oyunlar, metodik tövsiyələr, müəlimin bu çətin və şərəfli işində ona yardımçı olan vəsaitlər hazırlamaq lazımdır.

***

Çalışqanlıq haqqında

Gecəni , gündüzü çox vermə bada,
Yaxşı ad uğrunda çalış dünyada.

Nizami

Ancaq söyləməyi ar bilən insan
Məhrumdur dünyada bilik almaqdan.

Nizami

O günü, o saati bədbəxt say ki, onlarda yeni heç nə öyrənməmişən, öz təhsilinə heç nə əlavə etməmişən.

V.Y. Komenski

Çalışmaq bacarığı insan üçün əsil xəzinədir.

Ezop

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ İNTEQRASIYADAN İSTİFADƏNİN İMKANLARI

Q. Paşayev

Azərbaycan ETPEİ-nin elmi işçisi

Elm və texnikanın müxtəlif sahələri ilə əlaqədar informasiyanın sür'ətlə artması tə'limdə inteqrasiyadan istifadə etmək zərurətini irəli sürür. İnteqrasiya tə'limin ayrı-ayrı hissələrinin vahid bir tam şəkildə birləşdirilməsini nəzərdə tutur. İbtidai siniflərdə tə'lim-tərbiyə vahid bir əsasda-təbiətsünaslıq elmi əsasında qurulmalı, müxtəlif tədris fənləri üzrə biliklər təbii əlaqələr şəraitində vəhdətdə mənimsədilməlidir.

Ən'ənəvi tə'lim metodları istəməz şagirdləri təbii proseslərdən, ətraf aləmdən get-gedə ayırır. Nəticədə insanların həyatında anlaşılmaqlar, əməyə xor baxmaq, münasibətlərin tarazlığının pozulması halları baş verir.

İbtidai siniflərdə öyrənilən fənləri inteqrativ şəkildə təxminən iki blokda birləşdirmək olar:

ana dili, ətraf aləmlə tanışlıq, təbiətsünaslıq, musiqi, təsviri sənət; riyaziyyat, bədən tərbiyəsi, əmək tə'limi.

Bu yazıda, əsasən birinci blokdan bəhs ediləcək, yeri gəldikcə digər bloklara da əlaqələndiriləcəkdir.

Təbiət vahiddir. Bitki də, heyvan da, torpaq da, hava da, su da, bulud da, günəş də, ulduzlar da, insan da onda birləşir. Bütün bunlar bir sistemdə-günəş sistemində birləşmiş, əlaqələnməmiş təbiət qanunlarına uyğun olaraq bir-birindən asılı şəkildə hərəkətdə, fəaliyyətdə və dəyiş-məkdədir.

Orta ümumtəhsil məktəblərində belə vəhdət nəzərə alınmadığından, çoxfənliliyə üstünlük verilmişdir. Hazırda tədris planında 23 fənn

mövcuddur. Əslində isə onların sayı 7-ni keçmir. Qalanları isə onların törəmələridir. Bu gün həvəslə məktəbə gələn altıyaşlının qaynayıb-coşan uşaqlıq həyatı dərəcəli, müxtəlif fənlər, qırıq-qırıq mə'lumatların verilməsi şəraitində müəyyən çərçivəyə salınır. Nəticədə onun inkişafı ləngiyir. Aristotel, Komenski, Russo, Uşinski, Suxomlinski və başqaları təhsilin ilkin mərhələsini azad, sərbəst, müstəqil dövr hesab etmişlər. Bu baxımdan təhsil sistemində köklü islahatlar aparmaq vaxtı çatmışdır. Nə üçün? İbtidai siniflərdə tə'limin məzmunu təbiətin, dünyanın vahidliyini sübut etmir. Çünki fənlər və siniflərarası təbii əlaqələrin tə'min olunması, inteqrasiyalaşdırılması sistemi işlənilib hazırlanmamışdır.

Açıq e'tiraf etməliyik ki, təbiət elmlərinə nüfuz etmiş siyasi ideologiya özünün qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün çox şeyləri, o cümlədən fənlərin tədrisini bir-birindən ayıraraq, təbiət elmlərinin vahidliyini ilk mərhələdə xırdalamış və onların öyrənilməsi metodunu dəyişmişdir.

Təbiəti mühafizə etmək üçün məktəbdə, sinifdə çox söhbətlər aparılıb, əzbərləndirilib, lakin ətraf aləm uşağın bilavasitə həyatı və fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməmiş, məzmun həyatda öz praktik əksini tapmamışdır. Müəllim riyaziyyatdan uşaqlara bir neçə məsələ və misal həll etdirir. O məsələlərdən birinin məzmununu belədir: "Üçüncü sinif uşaqları hər cərgədə 6 ağac olmaqla 10 cərgə ağac əkdilər. Onlar cəmi neçə ağac əkdilər?" 5-6 ə'laçı şagird məsələni

həll edir. Bununla da müəllim məqsədə nail olduğu qənaətinə gəlir. Məgər aydınlıq gətirmək həmin cərgələri uşaqların necə təsəvvür etmələrini öyrənmək məqsədilə onların dəftərlərində ağacların əkilməsini, nöqtələrlə işarə etdirmək olmazdı?

Bəs uşağın həmin məsələdən öyrəndiyi nəticə nə vaxt tətbiq olunaçaq? Onu isə guya əmək dərslərini aparən müəllim yerinə yetirməlidir. Beləliklə, uşağın sinifdə öyrəndiyi həyatda vərdişə çevrilir. Çünki uşaq məsələni həll edib qiymətini aldı. Ağaclar isə ancaq məsələ qurmaq üçün bir vasitə idi. Keçirdiyimiz təcrübələrdən mə'lum oldu ki, uşaqlar da ağac əkmək istəyirlər, amma ən'ənəvi tə'lim sistemi ona yol vermir.

Müəllimlərin eyni qayda ilə hər gün təkrar istifadə etdikləri fənn-dərs sistemi uşaqlarda elə bir vərdiş yaratmışdır ki, onlar müəllimlərdən həmişə "hazır" bilik" gözləyirlər. "Hazır bilik" almaq arzusu ilə dərsgələn uşaqların, təbiidir ki, araşdırmağa, yeni biliklər əldə etməyə o qədər də meyli, marağı olmayacaqdır. Çünki ən'ənəvi tə'lim metodunun mərkəzində uşaq yox, müəllim durur, uşaq obyekt, müəllim isə subyekt kimi çıxış edir.

Ən'ənəvi dərsg metodunun yenisi ilə əvəz olunmasına çoxdan ehtiyac duyulur. Təcrübə göstərir ki, yeni tə'lim metodları elə belə meydana gəlmir. Onu elmlərin anası saydığımız təbiətdə, onun dövrü qanunauyğunluqlarında axtarmaq lazımdır. Təbiət elə yaranmışdır ki, onun bütün varlıqları da, fəsilləri də, onda baş verən hadisələr də, zamana, məkana görə təkrar olunur. Tə'limin metodikasının elmi-nəzəri sirri də elə bundadır. Həmin qanuna görə tə'limin birinci mərhələsində oxuyan uşaqlar bilikləri formal adlanan fənlər üzrə

öyrənməlidirlər.

İnteqrativ tə'lim sistemi isə bunun əksini tələb edir. Bu sistemə görə şagirdlər bilikləri həyatda, təbiətdə olduğu kimi öyrənməlidirlər.

Məktəbəqədərki dövrdə uşaqların həyatı oynamaqla, şənlənməklə keçmişdir. Onlar qarı, yağışı, dolunu, ayın işığını, şimşəyin parlamasını, göyün gurultusunu, günəşin səhərlər çıxmasını, axşamlar batmasını, qışın soyuq, yayın qızmar keçməsini, yazın yaşılq gətirməsini, payızda yarpaqların tökülməsini müşahidə etmişlər. Lakin uşaq həmişə "Nə üçün belə olur?" sualına cavab axtarmaq ehtiyacında olmuşdur. Bu isə yaxşı cəhətdir. Deməli, uşaq düşünür. Böyük Demokritin sözləri yada düşür: "İlk növbədə uşağa düşünməyi öyrətmək lazımdır". Bilikləri əzbərləməklə yox, düşünməklə əldə etmək lazımdır.

İbtidai təhsil mərhələsində müəllim uşaqlara yazmağı, hesab lamağı, oxumağı, sual verməyi, cavab almağı və s. öyrədir. Bu ümum pedaqoji bacarıqlar onlarla müstəqil iş aparmağa imkan verir. Fikrimizcə, müəllim tədris etdiyi fənlərin hesabına inteqrativ kursa həftədə 6 saat ayıra bilər.

İbtidai siniflərin tədris planında ən çox vaxt ana dili və riyaziyyatın öyrənilməsinə verilmişdir. İnteqrasiyalı tə'lim kursu onu asanlıqla tənzimləyir, müəllim materialın həcmi özünü müəyyən edir.

İnteqrasiyalaşdırmanın nümunəsini göstərmək üçün III sinfin "Oxu" kitabından götürülmüş bir şe'r parçasının üzərində fikrimizi nümayiş etdirək (dərsdə "Sür'ət-1" əks-əlaqə qurğusundan istifadə olunur). Xalq şairi H.Arifin "Təbiət düşünür" şe'rini müəllim oxuyur və birinci bəndə diqqət yetirməyi uşaqlara tapşırır:

Gəl çıxacaq seyrinə uca dağların,
Çəmən olan yerdə xalça nə lazım?

Gözündən su içək buz bulaqların,
Lilpar olan yerdə dolça nə lazım?

-Şe'r parçası neçə sətirdə yazılmışdır? (Uşaqlar hamısı birlikdə qurğuda göstərilər. 4) Bir qayda olaraq uşaqlar cavabı sözlə təkrar edirlər.

-Şe'r parçası dörd misrada yazılmışdır.

Dörd misrada neçə söz var? (22)

-Ahəng qanuna uyğun olmayan sözü tapıb oxuyun? (lilpar)

-“Lilpar” sözünün mə'nısını izah edək: Lilpar bitkidir. Üzüm yarpağına bənzəyir. O, bulaqların kənarında bitir. Çox ləzzətli dadı var. Bulaqdan su içmək üçün qab olmayanda ondan istifadə edirlər. Ondan dolma bişirəndə də istifadə edirlər. Dadı ləzzətlidir.

-Qızlar bulağın sağ tərəfindən 35, sol tərəfindən isə 51 lilpar yarpağı yığdılar. Bu ədədləri müqayisə edin:

-Hansı tərəfdən yığılmış yarpaqlar çoxdur? (sol).

-Neçə vahid çoxdur? (16)

-Dörd sətirdə neçə sözü hecalara bölüb, sətirdən-sətrə keçirmək olar? (13)

-Sətirdən-sətrə keçirilməsi mümkün olmayan sözləri seçib oxuyun (uca, olan, içək).

-Şe'r parçasını bir də nəzərdən keçirib, əvvəlcə onda olan saitlərin, sonra samitlərin sayını göstərin? (saitlər -18, samitlər- 63).

- Hesablayıb saitlə samitlərin fərqi göstərin? (45).

-45-də neçə onluq, neçə təklik var? (4 onluq, 5 təklik).

-Şe'rdə olan qalın və incə saitləri ayrıca sayıb, dəftərlərinizə yazın (incə sait -18, qalın sait -26).

-26 -da neçə 18 ədədi yerləşir? (1)

-Bəs neçə fərq qalır? (8).

-8-də neçə cüt ədəd var? (4)

-Sıra ilə göstərin: 2,4,6,8.

-Şe'rdə neçə heca var? (44)

-44-ün dördə biri neçəyə

bərabərdir? (11)

-Avtobusda 44 sənişin gedirdi. Onların 8-i uşaq, 12 -si qadın, qalanları isə kişi idi. Avtobusda neçə kişi var idi? (24)

-Şe'rdə hansı durğu işarələrindən istifadə edilmişdir (vergül, sual).

Bütün bunlarla yanaşı müəllim bir çox sözləri və söz birləşmələrini uşaqlarla birlikdə izah edir. Sözlərin mə'nası izah olunur: "çıxaq seyrinə", "çəmə", "xalça", "gözündən su içək", "buz bulaq", "dolça" sözləri izah olunur. Dilimizin gözəllikləri uşaqlara çatdırılır. Yeri gəlmişkən deməliyik ki, bu istiqamətdə tə'lim dili rus dili olan məktəblərin ibtidai siniflərində ətraflı söhbətlər aparılır, uşaqların nitqinin inkişafına xüsusi fikir verilir.

Yuxarıda nümayiş etdirdiyimiz fənlərarası əlaqə şəraitində inteqrasiyalaşdırılmış dərstdən epizodlar ardıcılığı, bütövlüyü və maraqlı məzmunu ilə uşaqların fəallığı şəraitində keçirilir.

Uşaqlar tədrisən düşünməyə vərdiş edirlər, sayır, hesablayır, müqayisə edir, müxtəlif yeni sözlərin mə'nasını öyrənirlər. Doğma diyarımızı, onun füsunkar təbiətinin nə qədər gözəl olmasının şahidi olurlar.

Bir bənd şe'rdə ana dili, oxu, riyaziyyat, ətraf aləm, təbiətşünaslıq fənlərinin mükəmməl inteqrasiyası alındı. Aydın oldu ki, yeni sistemlə inteqrasiyalaşdırılmış dərslərin ən'ənəvi mərhələlərinə ehtiyac qalmır və şagirdlərin biliyinə qiymət verilməsinə də lüzum yoxdur. Dərs şagirdlərin yüksək fəallığını təşkil edir. İnteqrasiya sistemi ilə aparılan öyrənmə şagirdləri yormur, dərstdə boşdayanma hallarına yol verilmir. Bu yolla gedən öyrənmələr müəllim-şagird münasibətlərini də tənzimləyir.

Belə desək düz olar: sinif müəllimi təhsilin ilkin mərhələsi üzrə ensiklopedist olmalıdır. İnteqrativ dərslərə

hər müəllim elə-belə gire bilməz. Çünki uşaqların get-gədə artan fəallığı buna imkan vermir. İntegrativ dərstdə proqram materialları canlı, əyani, həyati şəkildə şagirdlərə çatdırılır. Eyni zamanda uşaqların özləri də bunun real iştirakçısı olurlar.

İntegrativ tə'limdə şagirdlərin fəaliyyəti ön plana çəkilir. Əgər ən'ənəvi dərslər metodunu müəllimi subyekt, şagirdi isə obyekt mövqeyində qoyurdusa, integrativ metod onların hər ikisini subyekt mövqeyində nəzərdə tutur.

Şagirdlər hər hansı çalışmanı yerinə yetirərkən özlərini sərbəst hiss edirlər. Çətinlik çəkəndə müəllimlərdən məsləhət alırlar. II-III siniflərdə integrativ dərstdə müəllim həndəsi fiqurlardan istifadə edir. Proqrama uyğun olaraq onların bir çoxunun şəklini göstərir. Sonra bu fiqurlara haralarda rast gəldiklərini göstərməyi, onların adlarını (üçbucaq, dördbucaq, çoxbucaqlı, açıq bucaq, düzbucaqlı) dəftərlərində yazmağı, sonra yazılış qaydalarının izahını tələb edir.

Bir qədər sonra uşaqlar bən-zətmədən istifadə edib, nəticəni deyirlər: "Pəncərələr, qapılar, pəncərənin şüşələri dördbucaqlıdır". Uşaqlar əlavə edirlər ki, binanın divarları da, idman meydançası da dördbucaqlıdır. Onların bə'ziləri əllərini dağlara tərəf uzadıb dedilər ki, dağlar üçbucaqlıya oxşayır. Uşaqların çoxu göstərdilər ki, məktəbin hasarı düzxətt boyu tikilmişdir. Müəllim tapşırıq verdi ki, bu fiqurlardan haralarda istifadə olunduğunu evdə öyrənsinlər.

Şagirdlərə mə'lum olur ki, onlar dərstdə həyatı öyrənirlər. Bu isə onlara həmişə lazımdır. Biz həyatda həmişə inteqrasiyaya can atırıq.

Təbiətdə gedən bütün proseslər hamısı bir qanuna tabe olduğundan onların öyrənilməsi də inteqrasiya

yolu ilə ümumiləşdirilir. Təbiətdə suyun dövrəni, bədəndə qanın dövrəni, orqanizmdə havanın, suyun dövrəni; fəsilələrin dəyişməsi, gecə-gündüzün növbələşməsi və s. hadisələri inteqrasiyanın köməyi ilə təşkil olunan dərslərdə uşaqlar çox sadə formada müşahidə edirlər.

Hazırkı informasiya sıxlığı dövründə integrativ yolla aparılan ümumiləşdirmələr vaxta qənaət olunmasına şərait yaradır. Qoşasinifli (II-III siniflər) üçün integrativ tə'limə uyğun dərslər modeli də hazırlanmışdır.

Yeni dərslər modelində nağıl, hekayə, bütöv mətn şəklində verilmir. Öyrənilən elmi məzmun mövzular üzrə verilmiş mə'lumatlardan, suallardan, tapşırıqlardan, müqayisələrdən fərqləndirmələrdən, izahlardan, praktik işlərdən, əlavələrdən, təkliflərdən, yazılı cavablardan, ümumiləşdirmələrdən, nəticələrdən, təhlillərdən və s. ibarətdir. Bütün bunlar eyni zamanda şagirdlərin yaşına, oxuduqları siniflərə uyğun qurulur.

Dərslərdə differensasiya, öyrənməyə fərdi yanaşma tə'min olunur: məsələn, II sinifdə oxuyan uşaqların deyək ki, 5-6 nəfəri müxtəlif amillərə görə yüksək hazırlığa, qabiliyyətə, istedadla malik olurlar. Onlar üçün irəli getmək, inkişaf etmək, çox şeyi bilmək, ən'ənəvi tədris metodunun mühafizəkar ideyasına görə oxuduqları sinifləri pillə-pillə keçməlidirlər. Nəticədə, onlar artıq IV-cü sinifə qədər inkişafdan qalırlar.

Seçilmiş formada proqram materiallarının verilməsi II sinifdə xüsusi qabiliyyətə malik olan uşaqların biliklərini fərdiləşdirmək məqsədilə III sinfin ona yaxın materialı üzərində işləməsinə şərait yaradır. Bu isə II sinfin şagirdləri üçün böyük rolunu oynayır. İl ərzində hər iki sinfin proqram materialını yüksək səviyyədə öyrənənlər birbaşa IV sinifə

keçirilə bilirlər. Bu məsələni məktəbin pedaqoji şurası həll edə bilər. Göründüyü kimi, uşaqların arasında aparılan təbii seçmə təhsil sistemində olan mövcud neqativ halların qarşısını müvəffəqiyyətlə ala bilər.

Müəllimlər bəzən belə suallar da verirlər: birdən IV sinifdə həmin uşaqlardan geriləyənləri olarsa, nə etməli? Biz işimizə yaradıcı qaydada yanaşmalıyıq. Nadir hallarda ağır xəstəlik və digər səbəblər üzündən həmin uşaqlardan geriləyənlər olarsa, onları öz siniflərinə qaytarmaq olar. Digər tərəfdən unutmamaq olmasın ki, onlar nə qədər zəif olsalar da, məntiqinə görə həmin sinfin zəiflərindən də zəif ola bilməz. Son illərdə II-IV sinif şagirdləri ilə müsahibə zamanı apardığımız fərqi sorğu göstərdi ki, onların keçdikləri proqram materialından xəbərləri yoxdur. Bütün uşaqlara verilən suallar eyni idi: ev quşları hansılardır? (tutuquşu, göyərçin, qaranquş, sərçə).

Quşlar necə çoxalır? (Onlar bala doğurlar). Ev heyvanlarının yaşlarına görə baxın. (Səksən-doxsan faiz mənfi cavab alındı). Tərəvəz, bostan bitkilərini tanımadılar. güllərin, çiçəklərin toxum ilə çoxalmasını izah edə bilmədilər. Qarpızın, yemişin, boranın gövdəsinin tağ adlandırıldığını bilmədilər.

Hər dəfə integrativ dərş şagirdlərdən başladığına və bu proses onlarda vərdişə çevrildiyinə görə onlar dərşlərə hazırlıqlı gəlirlər.

Integrativ dərşlərin uşaqlar və onların valideynləri üçün reklamı var: "Biz şagirdlərə hazır bilik vermirik, onlar müəllimin köməyi ilə biliyi özləri öyrənirlər. "Sən çalışsan bir ildə iki sinif qabağa keçə bilərsən".

Integrativ təlimin tətbiqi heç də ənənəvi təlimdən tamamilə imtina etmək demək deyil. Ənənəvi metodlara istinadən başladığımız bu işin, şübhəsiz, təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var.

* * *

MÜƏLLİM VƏ TƏRBIYƏÇİ HAQQINDA

Tərbiyəçi tərbiyə etdiyi uşaqdan nə düzəltmək istəyirsə özü də o olmalıdır.

N.Q.Çernuşevski

Müəllim şagirdləri üçün ideal olmalıdır.

Müəllim o vaxt bədbəxt vəziyyətə düşür ki, uşaqlar onun əxlaqi ləyaqətinə şübhə ilə yanaşırlar.

N.A.Dobrolyubov

Tərbiyəçinin şəxsiyyəti nə qədər mühüm, böyük və müqəddəsdir: insan həyatının gələcəyi bütövlükdə onun əlindədir.

V.Q.Belinski

Tərbiyəçi şəxsiyyətinin gənc qəlbə təsiri elə bir tərbiyəvi qüvvəyə malikdir ki, onu nə dərşlik, nə əxlaqi nəsihət, nə də cəza və rəğbətəndirmə sistemi əvəz edə bilər.

Hər bir müəllimdə yalnız tədris etmək bacarığı deyil, həm də xarakter, mə'nəviyyət və inam mühümdür...

K.D.Uşinski

MƏSƏLƏNİN MÜXTƏLİF YOLLARLA HƏLLİ

Ə. Əliyeva

BMTİ-nin metodisti

Məsələnin müxtəlif yollarla həlli şagirdlərin ön səmərəli həll yolunu seçmək bacarığını, yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmir. Ona görə də hərdən bir eyni məsələni müxtəlif üsullarla həll etməyi şagirdlərə öyrətmək lazımdır.

IV siniflər üçün bunun bir neçə nümunəsini göstərək:

MƏSƏLƏ 1.

Bir teploxod 8 saatda 312 km yol getdi. İkinci teploxodun sür'əti birincidən 6 km az olarsa, ikinci teploxod 231 km məsafəni neçə saata gedər?

I yol. 1) $312 : 8 = 39$ (km/saat).

2) $39 - 6 = 33$ (km/saat).

3) $231 : 33 = 7$ (km/saat).

Cavab: 7 saat.

II yol. 1) İkinci teploxod 8 saatda birinci teploxoddan neçə kilometr az yol gedər?

$$6 \times 8 = 48 \text{ (km).}$$

2) İkinci teploxod 8 saatda nə qədər yol gedər?

$$312 - 48 = 264 \text{ (km).}$$

3) İkinci teploxodun sür'əti nə qədərdir?

$$264 : 8 = 33 \text{ (km/saat).}$$

4) İkinci teploxod 231 km məsafəni neçə saatda gedər?

$$231 : 33 = 7 \text{ (saat).}$$

Cavab: 7 saat.

MƏSƏLƏ 2

Vertolyot 2 saatda 430 km uçdu. Təyyarənin sür'əti vertolyotun sür'ətindən 3 dəfə çox olarsa, təyyarə 5 saatda neçə kilometr uçar?

I yol. 1) $430 : 2 = 215$ (vertolyotun sür'əti).

2) $215 \times 3 = 645$ (təyyarənin sür'əti).

3) $645 \times 5 = 3225$ (təyyarənin 5 saatda uçduğu məsafə).

Cavab: 3225 km.

II yol. 1) Təyyarə 2 saatda neçə kilometr uçar?

$$430 \times 3 = 1290 \text{ (km).}$$

2) Təyyarənin sür'əti nə qədərdir?

$$1290 : 3 = 645 \text{ (km/saat).}$$

3) Təyyarə 5 saatda neçə km uçar?

$$645 \times 5 = 3225 \text{ (km).}$$

Cavab: 3225 km.

III yol. 1) Təyyarə 2 saatda neçə km uçar?

$$430 \times 3 = 1290 \text{ (km).}$$

4) 5 ədədində 2 neçə dəfə yerləşir?

5 saat = 2 saat + 1 saat (2 dəfə və yarım dəfə km).

Təyyarə 5 saatda neçə kilometr uçar?

$$1290+1290+645 = 3225 \text{ (km)}.$$

Cavab: 3225 km.

MƏSƏLƏ 3

Reaktiv təyyarə 3 saatda 2580 km, vertolyot isə 2 saatda 430 km uçdu. Təyyarənin sür'əti vertolyotun sür'ətindən neçə dəfə çoxdur?

I yol. 1) $2580 : 3 = 860 \text{ (km)}$

2) $430 : 2 = 215 \text{ (km)}$.

3) $860 : 215 = 4 \text{ (dəfə)}$

Cavab: 4 dəfə.

II yol. 1) Təyyarə 6 saatda neçə km uçdu?

$$2580 \times 2 = 5160 \text{ (km)}.$$

2) Vertolyot 6 saatda neçə km uçdu?

$$430 \times 3 = 1290 \text{ (km)}.$$

3) Təyyarənin sür'əti vertolyotun sür'ətindən neçə dəfə çoxdur?

$$5160 : 1290 = 4$$

Cavab: 4 dəfə.

III yol. 1) Vertolyot 6 saatda neçə km uçar?

$$430 \times 3 = 1290 \text{ (km)}.$$

2) Təyyarə 3 saatda vertolyotun 6 saatda uçduğundan neçə dəfə çox məsafə uçar?

$$2580 : 1290 = 2 \text{ (dəfə)}.$$

3) Təyyarə 2580 km uçmaq üçün, 1290 km uçmaqdan ötrü sərf etdiyi vaxtdan neçə dəfə az vaxt sərf edər?

$$6 : 3 = 2 \text{ (dəfə)}.$$

4) Təyyarənin sür'əti vertolyotun sür'ətindən neçə dəfə çoxdur?

$$2 \times 2 = 4 \text{ (dəfə)}.$$

Cavab: 4 dəfə.

IV yol. 1) təyyarə 6 saatda neçə km uçar?

$$2580 \times 2 = 5160 \text{ (km)}.$$

2) Təyyarə 6 saatda vertolyotun 2 saatda uçduğu məsafədən neçə dəfə çox məsafə uçar?

$$5160 : 430 = 12 \text{ (dəfə)}.$$

3) Təyyarənin 5160 km məsafəni uçması üçün, vertolyotun 430 km məsafəni uçmasından neçə dəfə çox vaxt lazımdır?

$$6 : 2 = 3 \text{ (dəfə)}.$$

4) Təyyarənin sür'əti vertolyotun sür'ətindən neçə dəfə çoxdur?

$$12 : 3 = 4 \text{ (dəfə)}.$$

Cavab: 4 dəfə.

MƏSƏLƏ 4

Aralarındakı məsafə 510 km olan iki məntəqədən qarşı-qarşıya motorlu qayıq və kater üzdü. Onlar 15 saatdan sonra görüşdülər. Katerin sür'əti 19

km/caatdır. Motorlu qayığın sür'ətini tapın.

I yol. 1) $19 \times 15 = 285$ (km).

2) $510 - 285 = 225$ (km).

3) $225 : 15 = 15$ (km).

Cavab: 15 km.

II yol. Kater və motorlu qayıq 1 saatda bir-birinə neçə km yaxınlaşdılar?

$510 : 15 = 34$ (km/saat).

2) Motorlu qayığın sür'əti nə qədərdir?

$34 - 19 = 15$ (km/saat).

Cavab: 15 km/saat.

III yol. 1) Məntəqələr arasındakı məsafənin yarısı nə qədərdir?

$510 : 2 = 255$ (km).

2) Kater nə qədər yol getdi?

$19 \times 15 = 285$ (km).

Deməli, $285 \text{ km} > 255 \text{ km}$. Yə'ni katerin sür'əti motorlu qayığın sür'ətindən çoxdur.

3) Görüşənədək kater, motorlu qayığın getdiyi məsafədən neçə km artıq yol getdi?

$(285 - 255) \times 2 = 60$ (km).

4) Katerin sür'əti motorlu qayığın sür'ətindən neçə dəfə çoxdur?

$60 : 15 = 4$ (dəfə).

5) Motorlu qayığın sür'əti nə qədərdir?

$19 - 4 = 15$ (km/saat).

Cavab: 15 km/saat.

MƏSƏLƏ 5

Dəmir yolu dayanacağıının ehtiyat yolunda bir sırada 36 yük vaqonu və 24 sənişin vaqonu dayanmışdı. Sənişin vaqonunun uzunluğu 11 metrdir. Bütün vaqonların birlikdə uzunluğu 552 m olarsa, yük vaqonunun uzunluğu neçə metr olar?

I yol. 1) $11 \times 24 = 264$ (metr).

2) $552 - 264 = 288$ (metr).

3) $288 : 36 = 8$ (metr).

Cavab: 8 m.

II yol. 1) $36 + 24 = 60$ (vaqon).

2) $11 \times 60 = 660$ (bütün vaqonlar sənişin vaqonu olarsa, onların hamısının uzunluğu).

3) Belə olduqda bütün vaqonların uzunluğu neçə metr uzun olardı?

$660 - 552 = 108$ (metr).

4) Yük vaqonu sənişin vaqonundan neçə dəfə qısadır?

$108 : 36 = 3$ (metr).

5) Yük vaqonunun uzunluğu nəyə bərabərdir?

$11 - 3 = 8$ (metr).

Cavab: 8 m.

Tədris planında nəzərdə tutulan hər bir fənnin şagirdlərin tərbiyəsində, biliklərə yiyələnmələri və inkişafında özünəməxsus yeri vardır. Təəssüf ki, ibtidai siniflərdə bəzən bu həqiqətə biganəlik göstərilir, fənlərə münasibətdə ögey-döğməliyə yol verilir. Nəticədə təhsilin ayrı-ayrı mərhələləri üçün nəzərdə tutulmuş vəzifələr lazımı səviyyədə yerinə yetirilmir.

Təsviri sənət, bədən tərbiyəsi və musiqinin tə'limində ögey münasibəti daha çox yer verilir. Fikrimizcə, bunun səbəbi aşağıdakılardır:

1. İllər boyu davam edən ənənəvi münasibət. Adını çəkdiyimiz fənlər, xüsusən təsviri sənət çox vaxt daha "vacib" fənlərə "qurban" verilir. Bunun qarşısının alınmasına cəhd göstərilir. Müəllimlər e'tiraf etməsələr də, bu fənn üzrə verilən bilik və bacarıqların sonrakı həyatda rolunun az olduğunu düşünmüş, beləliklə, hərəkətlərinə haqq qazandıрмаğa çalışmışlar.

2. Müəllimlərin, bir qayda olaraq, başqa fənlərə nisbətən təsviri sənət üzrə hazırlıqlarının aşağı olması. Qarşıya qoyulan tələblərə qismən də olsa cavab verməyən elə bir müəllim tapmaq çətinidir ki, o, riyaziyyatla, təbiətşünaslıqla, ana dili ilə bağlı nəzəri məlumatlara malik olmasın, tapşırıqları minimum səviyyədə yerinə yetirə bilməsin. Amma tədris proqramı üzrə öyrədilməsi nəzərdə tutulmuş 2-3 Azərbaycan rəssamının adını çəkməyən, çox sadə əşyaları rəsm etməyi bacarmayan, fəqurlar, applikasiya hazırlamaq üzrə minimum səriştəsi olmayan

müəllimlər saysız-hesabsızdır. Onlar özünü çətinə salmamaq üçün məmuniyyətlə təsviri sənəti başqaları ilə əvəz edirlər.

3. Təsviri sənət tə'limi üçün lazım olan sadə zəruri tədris vəsaitlərinin yoxluğu. Əvvəllər bu çatışmazlığı valideynlərin gücü, köməyi ilə müəyyən qədər aradan qaldırmaq olurdu. Amma indi əhalinin böyük əksəriyyətinin iqtisadi vəziyyətinin kəskin şəkildə aşağı düşdüyü bir şəraitdə bunu etmək mümkün olmadığından, adi vasitələrin-rəngli boyaların, karandaşların plastilin və fırçaların, rəsm dəftərlərinin qiymətinin qat-qat artması üzündən hətta ən bacarıqlı müəllimlər də problemləri aradan qaldırmaqda çətinlik çəkirlər.

4. Bütövlükdə təhsildə, o cümlədən məktəbdaxili rəhbərlikdə təsviri sənətə lazımı qayğının olmaması. Məktəb rəhbərləri nadir hallarda təsviri sənət dərslərini dinləyir və təhlil edirlər. Çünki təhlil prosesində müəllimə həm də kömək göstərilməlidir. Məktəb rəhbərlərinin əksəriyyəti belə köməyi bacarmadıqlarından, həmin dərsləri dinləməməyi üstün tuturlar.

Bəs bu nöqsanları yaradan səbəblər hansılardır? Fikrimizcə, başlıca səbəb böyüməkdə olan nəslin formalaşmasında, həyat üçün zəruri olan bir sıra bilik, bacarıq və vərdislərin yaradılmasında, təsviri sənətin rolunun düzgün qiymətləndirilməməsidir. Doğrudur, Azərbaycan ETPEİ-də təsviri sənətin tədrisində aparılan araşdırmalar onların nəticələrindən ümumtəhsil məktəblərində istifadə, N. Tusi adına APU-da

hazırlanan təsviri sənət məllimləri bu çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına qismən öz tə'sirini göstərir, lakin çap məhdudiyyəti tam təhsilli təsviri sənət müəllimlərinin, əsasən, yuxarı siniflərdə dərs demələri vəziyyətin tezliklə düzələ-cəyinə ümid vermir.

Yazılanlardan aydın olur ki, diqqəti təkcə müəllimlər üçün deyil, valideynlər, tərbiyəçilər üçün faydalı olan məsələlərə yönəlmək zəruridir. Bunlar hansılardır? İlk növbədə hər bir uşağın təsviri sənət üzrə keçdiyi üç mərhələdir. Həmin mərhələlərdən birincisi qaralama mərhələsidir. Bu mərhələnin məzmununu belədir: əl ilə sərbəst şəkildə qələm, karandaş götürməyi bacaran uşaq heç bir mə'nası olmayan cızmaqara edir. İlk baxışda mə'nasız görünən bu mərhələnin uşağın təsviri sənətə sonrakı münasibətinin formalaşmasında böyük əhəmiyyəti vardır.

Bir qayda olaraq valideynlər, uşaq bağçalarının tərbiyəçiləri bu mərhələnin əhəmiyyətini nəzərə almayı, əksinə balacaların fəaliyyətinə mane olmağa çalışırlar. Uşaqların əl-barmaq özələ-lərinin inkişafında, qələmi, fırça və karandaşı, düzgün tutmalarının əhəmiyyəti də böyükdür. Lakin təhlükəsizlik və gigiyenik tələb-lərin gözlənilməsinə böyüklərin ciddi nəzarətini unutmaq olmaz (karandaşı ağıza, gözə soxmaq və s.). Çəkilən cızma-qaralar heç bir məzmunla malik olmasa da, işin belə təşkili yaşın azlığına baxmayaraq, uşaqlara rəngləri fərqləndirməyi öyrədir. Rəng duyumunun vaxtında inkişaf etdirilməsi isə təsviri fəaliyyətdə sonrakı mərhələnin daha düzgün qurulmasına kömək göstərir. Qaralama mərhələsini əhatə edən yaş dövrü uşağın karandaş tuta bildiyi vaxdan hesablanır. Mərhələ üç yaşa kimi davam edir.

İkinci mərhələ simvolika mərhələsi adlanır. Məzmunla yenə

qavranılması çətin olan müxtəlif xətlər daxildir. Lakin xətlər daha rəngarəng xarakter alır. Uşaqlar təkcə paralel və ya bir-birini kəsən xətlərdən istifadə etmirlər. Həm də dairəvi, oval fiqurlar çəkir, xətləri müxtəlif formalarda birləşdirirlər.

Simvolika mərhələsinin qaralama mərhələsindən fərqi odur ki, uşaqlar həm də çəkdiqlərini nəyəyə oxşadırlar. Simvolika, adətən, iki mərhələdə gedir: a) uşaq təsviri yerinə yetirir, sonra çəkdiyini nəyəyə oxşadır, öz rəsmini "oxuyur", məzmununu danışır; məsələn, üç yaş dörd aylıq uşaq çəkdiyi iki paralel xətti-qutuya oxşar fiquru və iki dayaq üzərindəki yumrunu (uşağın bənzətməsinə görə, ayaqlar və baş) çəkib qurtarandan sonra deyir: bu yoldur (dəmiryolunu nəzərdə tutur). Qatar (qutuyabənzər təsvir) gəlir. Qardaşım da gəlir. Bənzətmələr, simvollaşdırmalar uşağın inkişaf səviyyəsindən, istəklərindən, yaşadığı mühit üçün xarakterik cəhətlərdən asılıdır. Gətirdiyimiz misaldakı uşaq dəmiryol stansiyası yaxınlığında yaşayır. Qardaşı Bakıda oxuyur. Hər dəfə evə gələndə ona müxtəlif şeylər alıb gətirir. Deməli, simvolik rəsmi yaranmasında mühitin və arzusunun tə'siri özünü daha qabarıq göstərir. Bə'zən uşağı əhatə edən daimi mühitdən əlavə təsadüfən düşdüüyü şəraitdə ona daha çox tə'sir edən əşya, hadisə də öz əksini tapır. Şəhər mühitində yaşayıb, kəndə gələn uşağın çəkdiqlərini qoyuna, ata və s. oxşatması və ya əksinə, şəhərə kənd mühitindən gəlmiş uşağın öz "rəsmlərini" tramvaya, metroya və s. bənzətməsi deyilənlərə misaldır.

b) uşaq çəkmək istədiyi hadisəni, əşyanı deyir, sonra guya, dediklərini təsvir edir: məsələn, "mən kuklamı çəkirəm" deyən qız dairə və paralel xətlər (kukla), düzbucaqlı formasında fiqur (beşik) və anlaşılmaz başqa bir

fiqur təsvir edib deyir: bu, uşaqdır. O yatıb. Ana lay-lay deyir (anlaşılmaz fiqur).

Təsviri incəsənətə maraq, ilkin sadə bacarıqlar yaratmaq, fantaziya qabiliyyətini inkişaf etdirmək baxımından hər iki hal (təsvir edib sonra onu "oxumaq" və çəkmək istədiyini deyib, sonra təsvirə başlamaq) faydalıdır. Simvolika dövründə valideyn, tərbiyəçi uşağın çəkmək istədiyi, amma bacarmadığı fiquru, hadisəni mümkün qədər daha həqiqətə oxşar formada təsvir etməkdə uşağa istiqamət verməlidir.

Simvolika mərhələsi qaralama mərhələsi kimi, uşağın inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Lakin verilən düzgün istiqamət, yaradılan şərait bu dövrü azalda bilər. Əksinə, uşağa biganəçlik, onun çəkdiklərini boş şey adlandırmaq, daha düzgün təsvir etmədə ona kömək göstər-məmək simvolika dövrünün ömrünü faydasız olaraq uzada bilər.

Üçüncü mərhələ təsvir dövrüdür. Məzmunu anlaşılıq, əslinə oxşar rəsmlər daxildir. Mahiyyətinə müqayisə, şüurluluğun artması daxildir. Artıq uşaq çəkmək istədiyi obyekt qismən də olsa oxşada bilər. Təsvirini sözlə ifadə etməyi bacarır. Şübhəsiz, "oxşayır", "bacarır" anlayışları nisbi mə'nə daşıyır və bütün hallarda söhbətin hansı yaş dövründən getdiyi nəzərə alınmalıdır.

Haqqında danışdığımız mərhələlər barədə valideynlərin, tərbiyəçilərin mə'lumatının olmasının əhəmiyyəti aydındır. İbtidai sinif müəllimlərinin dərs dedikləri şagirdlərin hər birinin həmin mərhələləri necə keçdiyini öyrənməsi isə təsviri incəsənət məşğələlərinin düzgün təşkil etmək baxımından zəruridir. Əgər müəllim I sinfə yeni qəbul edilmiş uşağın evdə, bağçada təsviri fəaliyyətlə məşğul olub-olmadığını, olmayıbsa, səbəbini araşdırmırsa, onun təsviri incəsənət

dərslərini səmərəli təşkil edəcəyinə ümid azdır.

Bunlarla yanaşı, uşaqların məktəbə hazırlanmasında təsviri incəsənətin əhəmiyyətini də unutmamaq olmur. Bu, ilk növbədə təsviri fəaliyyət üzrə yuxarıda sadaladığımız mərhələlərdən, hər mərhələnin xüsusiyyətlərindən asılıdır: məsələn, qaralama mərhələsində uşağın əl-barmaq əzələləri inkişaf edir, sadə şəkildə olsa da, rəngləri fərqləndirmək bacarığı yaranır. Əgər qaralama mərhələsi səmərəli təşkil olunubsa, uşağa qarşısında "Dəymə!, Eləmə" tələbləri qoyulmayıbsa, o rənglərin fərqləndirilməsi ilə bağlı aşağıdakı tapşırığı sərbəst şəkildə yerinə yitirir, uşağın qabağına hər rəngdən bir neçə dənə olmaqla müxtəlif rəngli parçalar qoyulur. Tərbiyəçi (valideyn) həmin parçalardan birini götürür və uşaqdan həmin parçanın rəngində olan digər parçaları seçməyi tələb edir.

Qaralama dövrünün ilk mərhələsində uşaqlar sarı ilə qırmızı, yaşıl göyü fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Lakin ardıcıl iş bu çətinliyi aradan qaldırır, Onlar tapşırığı sərbəst yerinə yetirə bilirlər. Deməli, məhz qaralama dövrünün nəticəsi kimi uşağın əl-barmaq əzələləri inkişaf edir, onlar rəngləri fərqləndirməyi bacarırlar. Bu iki keyfiyyətin uşaqların məktəbə, təlim əməyinə hazırlanmasında əhəmiyyətini isə hər bir sinif müəllimi təsdiqləyir.

İkinci mərhələdə (simvolika) birinci mərhələdə qazanılmış keyfiyyətlər inkişaf edir. Əlavə olaraq əşyaları fərqləndirmə bacarıqları, gördüklərini təsvir etmək, təsviri obyektə oxşatmaq cəhdi də yaranır ki, bunların da hər birinin məktəb həyatı üçün əhəmiyyəti böyükdür.

Üçüncü mərhələdə birinci və ikinci mərhələdə qazanılan keyfiyyətlər inkişaf etməklə yanaşı, iş məs'uliyətli münasibət yaranır. Bu

mərhələdə təsviri fəaliyyətin tə'siri daha çox onun məzmunundan doğur; çəkilən rəsmlərin məzmunu zənginləşir. Deməli, bu məzmunu daxil olan əşyalar, onların xüsusiyyətləri, oxşar və fərqli cəhətləri, hadisələrin başvermə səbəbləri, əlaqəsi barədə uşaqda təsəvvür yaranır. Söz ehtiyatı artır. Ancaq nəzərə alınmalıdır ki, istiqamətləndirilməyəndə bu tə'sir qat-qat azalır.

Əgər çəkilmiş rəsm e'tinasız şəkildə bir kənara atılarsa, onun tə'siri çox sarsıdıcı olur, uşağı ruhdan salır. Əksinə, həmin şəkil müzakirə edilir, yaxşı tərəfləri, nöqsanları göstərilir, uşaqdan onu təhlil etmək tələb olunursa, işə maraq yaranır.

Mə'lumdur ki, uşaqların böyük

əksəriyyəti bağçalarla əhatə olunmayıb. Valideynlərin də təsviri fəaliyyətin əhəmiyyətini lazımınca qiymətləndirmədiklərini nəzərə alanda əsas ağırlığın sinif müəllimlərinin üzərinə düşdüyü şübhəsizdir. Hər bir sinif müəllimi həm də valideynlərin yaxın köməkçisi olmalı, onların övladlarının təsviri fəaliyyət üzrə işlərini düzgün təşkil etmələrinə istiqamət verməlidir. Bu, müəllimdən əlavə zəhmət tələb etsə də, tə'lim əməyinin səmərəli qurulmasına, məktəblilərin həyatında, biliklərə yiyələnmələrində, tərbiyə və inkişafalarında təsviri sənətin rolundan daha yaxşı istifadə edilməsinə imkan yaradır.

***

İstirahət saati

DİNCƏLMƏK

İnsan çox işlədiyi üçün yox, yaxşı dincəlmədiyi üçün yorulub əldən düşür.

***

I Pyotr 5 saat yatarmış.

***

T. Edisona 2 saathq yuxu bəs edərmiş.

***

Napoleon Bonapart ağaca söykəyib mürgüləyən kimi bütün yorğunluğu çıxarmış.

***

Uşaqlar sizin sözlünüzə, sizin iradənizi, mədəniyyətinizi, şəxsiyyətinizi hiss etməlidirlər.

A.S. Makarenko

Əgər zərgər qızılı xarab edərsə, onu əritmək olar. Əgər brilyant əzilərsə, zay olar. Lakin ən böyük brilyant bizim nəzərimizdə yenice doğulmuş insandan qiymətli ola bilməz. İnsanın zay edilməsi isə çox böyük cinayətdir. Bu materialın üzərində ondan nə düzəltmək istədiyimizi əvvəlcədən müəyyənləşdirmək, dəqiq işləmək lazımdır.

A.V. Lunaçarski

UŞAĞIN AİLƏ

Son illərdə respublikamızda verən ciddi ictimai-vəziyyət həyatımızda dəyişikliklər ailədə biyosinə də öz tə'sirini

Müsbət hal kimi etmək lazımdır ki, xalqımızın öz soy köşrlər boyu nəsillər keçən milli adət-ənənələri, onları yeni rühdən etdirmək sə'yələrinin ilməsi üçün geniş edilmişdir. Bununla mizdə uşaqların tərbiyə bir sıra çətinliklər meydana

Müşahidələr, valideynlərin tərbiyəçi və müəllimlərlə müsahibələr anketlərində, son illərdə tərbiyə sahəsindəki onları törədən səbəblər yönəldirmişik.

İqtisadi çətinliklər valideynlərin böyük vaxtının çox hissəsini sərf etməsi, tərbiyəyə rolmağa imkansızlığı;

Valideynləri (xüsusən anaların) pedaqoji təhsilə lazımi səviyyədə olmaması

Ailələrdə uşaqların verilənlərinə aludəçiliklərin uşaqların vaxtını həyatına, tərbiyəsinə göstərməsi;

Uşaqların küçə və alverlə pul qazanmaq işlərlə məşğul olmaları

İqtisadi çətinliklər yaranmış mənfi halların tərbiyə və müvafiq təhsil

UŞAĞIN AİLƏDƏ TƏRBIYƏSİNDƏ ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN SƏBƏBLƏRİ

M. Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutunun müəllimi

Son illərdə respublikamızda baş verən ciddi ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyət həyatımızda baş verən köklü dəyişikliklər ailədə uşaqların tərbiyəsinə də öz təsirini göstərmişdir.

Müsbət hal kimi onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə xalqımızın öz soy kökünə qayıtmaq, əsrlər boyu nəsillərdən-nəsillərə keçən milli adət-ənənələrini yaşatmaq, onları yeni rühdə daha da inkişaf etdirmək səylərinin həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar əldə edilmişdir. Bununla belə ailələrimizdə uşaqların tərbiyəsi sahəsində bir sıra çətinliklər meydana çıxmışdır.

Müşahidələr, valideynlərlə, habelə tərbiyəçi və müəllimlərlə apardığımız müsahibələr anket sorğusu nəticəsində, son illərdə ailədə uşaqların tərbiyəsi sahəsindəki çətinlikləri və onları törədən səbəbləri belə müəyyənləşdirmişik.

İqtisadi çətinliklərlə əlaqədar valideynlərin böyük əksəriyyətinin vaxtının çox hissəsini fiziki əməyə sərf etməsi, tərbiyə ilə məşğul olmağa imkansızlığı;

Valideynləri (xüsusilə gənc ataların) pedaqoji mədəniyyətinin lazımi səviyyədə olmaması;

Ailələrdə uşaqların televiziya verilişlərinə aludəçiliyi, bu verilişlərin uşaqların vaxtını alması, səhəhətine, tərbiyəsinə mənfi təsir göstərməsi;

Uşaqların küçə və bazarlarda alverlə pul qazanmaq üçün müxtəlif işlərlə məşğul olmaları;

İqtisadi çətinliklərlə əlaqədar yaranmış mənfi hallara ailə, ictimaiyyət və müvafiq tərbiyə orqanların

laqeydliyi;

Ailənin bağça, məktəb və ictimaiyyətlə əlaqəsinin düzgün qurulmaması.

Deyilənlərdən belə bir fikrə gəlmək mümkündür ki, ailələrdə kiçikyaşlı məktəblilərin tərbiyəsinin düzgün qurulması ailə, məktəb və ictimaiyyətin birgə işinin möhkəmləndirilməsi və inkişafı ilə sıx bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşağın məktəbə qəbulu ailələrin həyatında çox böyük hadisəyə çevrilir. Həmin gün valideynlərin və uşağın hafizəsində möhkəm iz buraxır. Bu dövrdən başlayaraq uşağın tərbiyəsi ilə həm də məktəb məşğul olur. Ailə tərbiyəsinin düzgün qurulmadığı yerdə ona uşaq bağçası, məktəb, valideyn komitəsi təsir göstərir, vahid ictimai rəy yaratmağa çalışır.

Bu vəziyyət valideynlərin aygınlığını heç də azaltmır. İndi valideyn məktəblə birgə fəaliyyət göstərsə də, uşağın tərbiyəsinə istiqamət verməsi sahəsində işinin həcmi daha da artır, mürəkkəb və çoxşaxəli şəkil alır. Bundan sonra mühüm məsələlərdən biri də məktəbin iş sistemini öyrənmək, uşağın müəllimi ilə dil tapmaq, uşağa birgə təsir göstərmək yollarını müəyyənləşdirib, praktikada bunlardan bacarıqla istifadə etməkdən ibarət olmalıdır. Bu dövrdə ailədə, xüsusilə gənc ailədə tərbiyə vəzifələri artır, gənc analar ciddi köməyə ehtiyac hiss edirlər. Bu zaman qarşılıqlı anlaşma olduqda müəllim yalnız şagirdə deyil, onların valideynlərinə də müəyyən tələblər verir. Müəllimin professional hazırlığı,

üstünlükləri ona müəyyən cəhətdən valideynlərə rəhbərlik ixtiyarı da verir.

Belə bir vəziyyətdə müəllim valideynləri müntəzəm yeni işlə, qayğılarla yükləyir, oxumağa, şləməyə vadar edir. Belə olduqda bə'zi valideynlər müəllimin öz işinin bir hissəsinin ailənin üzərinə atması kimi başa düşürlər ki, bu da tamamilə yanlış təsəvvürlərdir. Ona görə də müəllim valideynə pədaqoji biliklərin verilməsində məqsədi izah etməli, onu inandırmalıdır.

Ailə və ictimai tərbiyənin məqsəd və vəzifəsinin vəhdəti cəmiyyətin təbiətindən irəli gəlir. Müşahidələr göstərir ki, hazırkı şəraitdə müəllim və tərbiyəçilər:

a) uşağın tərbiyəsində ailənin rolunu lazımcına qiymətləndirmirlər;

b) bu sahədə konkret və aydın vəzifələr qoymağı bacarmırlar;

v) qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun forma, vasitə, metod və priyomlar seçə bilmirlər;

q) valideynlərin hazırlığı, mədəni səviyyəsi, yaşı, təhsili, təcrübəsi arasında fərdi fərqləri seçə və ya nəzərə ala bilmir, əsasən orta səviyyəli valideynlərə görə fəaliyyət göstərir.

Uşaq bağçasına getməyən uşaqların valideynlərinin pədaqoji maarifinə diqqətin artırılması xüsusilə zəruridir. Belə valideynlər elə ilkin biliklərlə silahlandırılmalıdırlar ki, uşağı yaxşı öyrənməyi, onun nə üçün çətinlik çəkdiyini müəyyənləşdirməyi bacarsınlar, hər dəfə məktəbə müəllimin yanına qaçmadan çətinliyi özləri aradan qaldıra bilsinlər.

İndi məktəblə ailə, müəllimlə valideyn arasında baxışlar plüralizm olmadan valideynin səmimi əməkdaşlığı mümkün deyil. Yeri gəldikcə valideyn müəllimə, məktəbə arzu və istəyini bildirməli, təklif verməli, lazım gələrsə, tənqidi fikir söyləməlidir.

Ailə və məktəb arasında vəhdətin səmərə verməsi üçün hər iki tərəfin səriştəliliyi son dərəcə vacibdir. Gözlənilən nəticənin alınmaması bə'zi hallarda valideynin pədaqoji hazırlığının aşağı səviyyədə olmasından, daha çox müəllimin səriştəsizliyindən irəli gəlir. Valideynlə ünsiyyət mədəniyyətinə yüksəlməyən, onunla hökmlə, sərt danışan, ona daim uşağını pisləyən, onu danlayan, hətta ailənin daxili işlərinə müdaxilə edən müəllimlər nüfuzdan düşürlər. Belə müəllimlə valideyn arasında son dərəcə rəsmi münasibət yaranır. Valideyn ona ürəyini açə bilmir, təcricən məktəblə əlaqəni kəsir.

Şagirdin hər kiçik uğursuzluğunu, nadincliyini, adi ictimai tapşırığı üzürsüz yerinə yetirə bilmədiyini valideynə çatdıran, valideynlə konflikte girən müəllim şagirdin gözündən düşür. Belə şagird sınıxtı keçirir, təcricən zəifləyir, tapşırığı yerinə yetirməyənlər sırasına daxil olur.

Elə müəllimlər də var ki, ailə ilə əlaqə saxlamaq, ona kömək göstərmək istəyir, lakin bacarmırlar. Onun əlaqəsi ən yaxşı halda mehriban, səmimi görüşlərlə, nə ilə necə məşğul olması, boş vaxtını necə keçirməsi ilə, ailəsi, valideynlərinin iş yeri ilə tanışlıqla məhdudlaşır.

Valideynlərin bir qismi, xüsusilə azsavadlılar pədaqoji-psixoloji məsələlərdən, o cümlədən uşaqların tərbiyəsinin təşkili yollarından baş çıxarmadıqlarından müəllimə, məktəbə qarşı öz e'tirazlarını bildirirlər. Belələri ilə dil iapmaq, təcricən onları minimum pədaqoji-psixoloji biliklərlə silahlandırmaq lazımdır. Ən çətini odur ki, bə'zi ali təhsilli valideynlər, hətta pədaqoji təhsilli olanlar müəllimə, məktəbə qarşı bir sıra əsassız tələblər irəli sürürlər.

Ailə ilə məktəb arasında sıx əlaqənin yaradılması valideyn-müəllim münasibətlərinin qaydaya salınması

məktəbin rəhbərliyindən böyük sə'y və əmək sərf olunmasını tələb edir.

Yaşlı, təcrübəli sinif müəllimləri valideynlərə vaxtlı vaxtında nəzarət edir, onlara düzgün istiqamət verməyi bacarırlar. Gənc valideynlərlə pedaqoji işə yenicə başlamış təcrübəsiz müəllim işlədikdə bu proses xeyli çətinləşir. Hələ övladı olmayan gənc müəllim yalnız oxuduqları və eşitdiklərinə əsasən, nəzəri müdələrlə valideynlərə tə'sir göstərməyə çalışır, lakin bir çox hallarda qarşılıqlı anlaşma alınmır.

Bütün bunları nəzərə alaraq pedaqoji elmlər namizədi V.Kərimovun haqlı olaraq tələb edir ki, məktəb pedaqogikası ilə yanaşı ailə pedaqogikasının da yaradılması zəruridir. Ailə pedaqogikası yalnız valideynlər üçün deyil, gənc müəllimlər üçün də olduqca faydalı və mühüm vəsait ola bilər.

Ailə və məktəb təbii müttəfiqdir, tərbiyənin iki qüdrətli qüvvəsidir. Uşağın tərbiyəsindəki müvəffəqiyyəti məktəb və ailənin vahid mövqeyinin təmin edilməsindən asılıdır. Professor Ə.Əlizadə və A.Abbasov uşağın ilk növbədə ailədə tərbiyə olunduğunu, onun sonrakı taleyinin bundan asılı olduğunu bildirirlər. Uşağın tərbiyəsi üçün valideynlərin mə'suliyətini gücləndirmək, ata və anaların pedaqoji biliyini yüksəltmək, ailə tərbiyəsi ilə ictimai tərbiyənin ahəngdar vəhdətini təmin etməyi lazım bilirlər. ("Ailə", 1985, 249 s). Bə'zən belə bir vəhdətin zəruriliyinə şübhə ilə yanaşanlar da tapılır. Doğrudur, hazırda müasir ailənin məişətində, mədəni səviyyəsində, ictimai həyatda iştirakı sayəsində ciddi dəyişmə özünü göstərir. İndi ailə son dərəcə dinamik olmaqla intensiv dəyişikliklərə mə'ruz qalır. Müasir valideynlərin təhsili, ixtisas yetkinliyi, elmi dərəcəsi, ictimai xidməti və s. onların həyat tərzini dəyişir.

Ailənin bir qismi uşaqlarda yüksək insani keyfiyyətlər yaradır, onlara güclü tə'sir göstərir. Bə'zən uşaqların ümumi inkişafına valideynin tə'siri məktəbinkindən güclü olur. Lakin hər halda valideyn uşağın tərbiyəsi və inkişafı haqqında zəngin mə'lumata malik olmadığından onun müəllimlə birgə hərəkət etməsi zəruridir.

Çox vaxt müəllim uşağın yaşadığı, vaxtının çoxunu keçirdiyi mikroiklimdə nələrin baş verdiyini dəqiq bilmir. Uşağın tərbiyəsinin və inkişafının bütöv mənzərəsi ona mə'lum olmur. Valideyn isə müəllimin, məktəbin gücünə böyük ümid bəsləyir, hər hansı çətinliklə əlaqədar onlardan kömək gözləyir. Deməli, müəllim və valideyn bir-birini tamamlamalıdır. Təəssüf ki, hər yerdə belə vəhdət yaranmır. Ailə özü üçün, məktəb özü üçün yaşayır. Belə arxaçevirmənin nəticəsi isə uşaqların tərbiyəsində aydın nəzərə çarpır. Qarşılıqlı əlaqələr sonralar uşağın təhsil aldığı müddətdə, iş prosesində təcridən yaranır. Valideynlərin bir çoxu 3-4 ildən, hətta birinci uşağı məktəbi bitirdikdən sonra məktəbin tələblərinə, qayda-qanuna bələd olur, övladının tərbiyəsinə rəhbərlik işində yol verdiyi nöqsanları ürək ağrısı ilə xatırlayırbə'zən belə valideynlər birdən-birə tərbiyəvi tə'sirin üslubunu, uşağa münasibəti dəyişir, tərbiyə prosesində dönüş yarada biləcək kəsərli tədbirlərə əl atmalı olur. Bu isə həmişə lazımi nəticə vermir. Uşaq aldığı fəaliyyət tərzindən asanlıqla əl çəkmir. Hətta valideynin hərəkətləri ona əcayib görünür. Beləliklə, valideynlə övlad arasında inləşmə daha da çətinləşir.

Deməli, uşağa tərbiyəvi tə'sir körpəlik illərindən. Həm də müntəzəm göstərilməlidir. Bunun üçün isə gənclərin hələ valideyn olanadək pedaqoji biliklərə yiyələnmələri son dərəcə vacibdir.

TƏRBIYƏDƏ HUMANİZM VƏ FƏRDİ YANAŞMA MÜHÜM ŞƏRTDİR

L. Məmmədova

*Bakıdakı 1 nömrəli uşaq evinin
direktoru, əməkdar müəllim,
pedaqoji elmlər namizədi*

Müəllim (tərbiyəçi) gənc nəsili həyata hazırlayan böyük şəxsiyyət, həm də xalqın gələcəyi üçün cavabdeh olan ziyalıdır. Öz peşəsinə qəlbən bağlı olan, onu dəyərləndirən müəllim cəmiyyət tərəfindən həmişə hörmət və səmimiyyətlə qarşılır. Müəllim, üçün hər şagird qəlbi oxunmamış bir kitabdır. Onlar bilmədikləri sualın cavabını tam aydınlığı ilə öz müəllimlərindən öyrənmək istəyirlər. Şagirdlər arasında hörmət qazanmasının əsasında onun biliyi, mədəniyyəti, insanlığı durur. Müəllim bildiklərini öyrətməklə, bilmədiklərini öyrənərək şagird qarşısında nümayiş etdirməklə öz nüfuzunu qaldırır. Əsil müəllim sərt davranış və hədə-qorxu ilə şagirdi qorxutmur, hər bir şagirdin psixologiyasını nəzərə alıb, onlara tələbkarlıqla yanaşır.

Müəllimin şəxsiyyəti elm, amal, söz, əxlaq, davranış baxımından şagirdlərə nümunə olmalıdır. Müəllim biliyinə sirlər xəzinəsi kimi baxan gözlər onun bütün hərəkətlərini izləyir. Ona görə də o, tövsiyə etdiyi, yerinə yetirdiyi hər hərəkətin doğru və gərəkli olduğuna şagirdləri inandırmalıdır. Müəllim unutmamalıdır ki, şagirdlərin hər an qayğıya, diqqətə ehtiyacı var. Qayğıdan, məhəbbətdən məhrum olmuş uşaq qismən böyüyər, inkişaf edər, lakin mərhəmətli şəxs, yaxşı bir insan olmaya da bilər. Müəllim şagird qarşısında olduğunu heç vaxt unutmaqnamalı, təmkinli, səxavətli olmağı bacarmalıdır. Müəllimin biliyi, şəxsi

nümunəsi və davranışı bir-birilə mütənəsb olmalıdır. Səmimiyyətdən, təvazö'karlıqdan uzaq olan müəllim şagirdlər qarşısında nüfuz qazana bilməz. Əsil müəllim nifrət, kin və intiqam hissindən uzaq olmalıdır. Humanizm tərbiyəsi insanların bir-birinə münasibətindən yaranır. Humanizmin ilk bünövrəsi ailədə qoyulur. Ailə üzvləri arasındakı qarşılıqlı hörmət, yaşlılara, uşaqlara qayğı ilə yanaşmaq, böyük-küçük yerini bilmək, xalqın, vətənin xeyrinə faydalı işlər görmək azərbaycanlı ailələrdə insani münasibətlərin əsasında durur.

1996-1997-ci dərs ili Bakı məktəblərində "Təhsilin humanistləşdirilməsi" ili e'lan olunmuşdu. Bununla əlaqədar olaraq 1 nömrəli uşaq evi öz işini yuxarıda göstərilən humanist əsaslar üzərində qurdu. Hazırda təlim-tərbiyənin bütün sahələri üzrə pedaqoji kollektivin işi humanist hisslərlə köklənmişdir. Çünki müasir dövrdə uşaq və şagird şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmaq müəllimin ən ümdə vəzifəsidir. Uşaqların psixologiyasını öyrənib, hər birinin marağını nəzərə almaq, onlarla səmimi dost kimi davranmaq kollektivin devizinə çevrilmişdir. Pedaqoji kollektivin təcrübəsindən çıxış edərək deyə bilərəm ki, uşaqla məsləhətləşmək onun şəxsiyyətinə hörmət etmək ona qol-qanad verir, onu daha nizam-intizamlı olmağa həvəsləndirir. Psixoloji cəhətdən sağlam, dəqiq rejimə malik, polad intizamı olan kollektivimiz günün bütün tələblərini

maneəsiz həll edə bilir. Müəssisəmiz nümunəvi təhsil ocağı yaradılması təşəbbüsünə qoşulmuşdur. Həftə ərzində uşaqların, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq nöqsanlar ayrı-ayrılıqda təhlil edilir, münasibət bildirilir. Yaxşılar təqdir eldilir, xoşagəlməz hallar isə mədəni şəkildə pislənir. Çünki üstüörtülü eyhamlı tənqiddən uşaqlar daha tez nəticə çıxara bilirlər. Nöqsan, söhbət, məsləhət yolu ilə uşağın nəzərinə çatdırılır. Beləliklə o, kollektivdə təhqir olunmur. Axı mənfi işlər hamıya peşimanlıq gətirir. Hamı ümumi mənafeyi müdafiə etməlidir.

Uşaqların, maraq və meylini, müstəqil işləmələrini və yaradıcılıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə yaşlarına müvafiq mövzular seçilir, didaktik vəsait hazırlanır, müstəqil fəaliyyətləri üçün hər cür əməli kömək göstərilir. Təhsilin humanistləşdirilməsi üzrə işin təşkilində hamı fəal iştirak edir. Təşəbbüskar tərbiyəçi və müəllimlər uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, onlarda tə'limə maraq oyatmaq üçün bir çox səmərəli yollardan istifadə edirlər. Uşaqlara vətənə, torpağa, dövlətimizə, dinimizə hörmət hissi aşılayırlar. Dövlət simvollarına, adət-ən'ənələrimizə, böyüklərə hörmət etməyi öyrədirlər.

Mə'lumdur ki, tə'lim-tərbiyənin demokratikləşməsi tələbləri ödəyən bilən, sərbəst düşüncə qabiliyyətinə malik olan şəxslərin sərbəstliyinə üstünlük verir. Biz fərdi yanaşmanın köməyi ilə şagirdlərdə tə'limə həvəs oyadan biliklər əldə etməyə şərait yaradırıq ki, onlar müstəqil fəaliyyətə hazır olsunlar. Hazırda vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılınması sahəsində müəyən işlər görürük. Uşaqlara izah edirik ki, Qafqaz regionunda Azərbaycan ərazisində başqa dövlətin ordusunun olmadığı yeganə ölkədir. Milli Azərbaycan Ordusu artıq

formalaşmış və möhkəmlənmişdir. bu da uşaqların vətənpərvərlik rühündə tərbiyə olunmasına müsbət tə'sir göstərən bir amil, dövlətçiliyimizin möhkəmliyinə inamdır.

Kollektivimiz uşaqlarda humanist hissləri dərinləşdirmək üçün, saf pedaqoji iqlimin yaradılmasını əsas şərt kimi qəbul etmişdir. Belə ki, humanist tərbiyə mə'nəvi dəyərlərdə, əxlaqi normalarla yüksək mədəniyyət çərçivəsində həyata keçirilir.

Azərbaycan milli musiqisinin banisi, klassiki, müdrik ziyalı Üzeyir Hacıbəyov ilk müstəqil cümhuriyyət dövründə ürək yangısı ilə yazırdı: "Dövlətə və ictimai işlərə kənardan baxmağa, biganə qalmağa haqqımız yoxdur, çünki biz daha özgə vətənin ögey lğlu deyilik. Öz vətənimizin dogma oğluyuq. Vətən də bizimdir, hökumət də bizimdir, camaat da bizimdir. Müstəqilliyimizin, şənşöh-rətimizin tə'min və tə'rifi yolunda işləməmək millət üçün günahdır". Deməli, Üzeyir bəy mə'nəvi saflığını, xalqımızın müstəqilliyə can atmasını, həmçinin tükənməz intellektual imkanı siyasi məqsədlərə çatmaq üçün tarixi zəmin sayırdı.

Bu gün parta anrxasında əyləşən, sabah alim, mütəxəssis və istə'dad sahibi olacaqdır. Humanizm hissi ilə yaşayan, peşəsinə sevinən, xalqın yolunda canından keçməyə hazır olan hər kəs, təhsilin humanistləşməsində öz məzmunlu işini görür. Xalqımızın milli adətlərində dinc yanaşı yaşamaq, insafı, mərhəmətli olmaq, xəstəyə, zəifə, şikəstə, qocaya hörmət, kömək kimi nəcib əxliqi keyfiyyətlər gözəl hisslər kök salmışdır. Humanizm psixoloji məfhumdur. Şəxsiyyətin əxlaqi normalar və mə'nəvi dəyərlərlə şərtlənən sistemidir. Şəxsiyyətin humanizm tələbləri-rəhm-dilliyi, xeyirxahlığı, qayğıkeşliyi, başqalarının qəminə, kədərinə şərik çıxmağı, dara düşənləri xilas edib, ehtiyacı olarlara kömək göstərməyi.

aliconabliğı, vətən və millət uğrunda fədakarlığı, düşmənə nifrəti, ona qarşı amansızlığı vacib ideal kimi qəbul edir.

Fərdin fəaliyyətində məqsəd, vasitə, davranışında, hərəkətində motiv, ünsiyyətdə, rəftarda, qarşılıqlı münasibətlərdə, mə'nəvi dəyərlər əxlaqi normalar əsas götürülür. Təhsil praktikası kompleks, optimal sistemdir. Burada qarşılıqlı fəaliyyət həm də münasibət var. Tədris pedaqoji kollektivin proqram məqsədlərinə uyğun surətdə səmərəli həyata keçirilməsinə xidmət edən prosesdir.

Tə'lim-tərbiyə işinin humanistləşdirilməsi prosesində optimal sistemin yaradılması üçün aşağıdakıların nəzərə alınmasını təklif edirəm:

1. Psixoloji hazırlıq. Uşaq kollektivi, pedaqoji kollektiv, valideyn kollektivi, həmçinin ictimaiyyət arasında sağlam əhval-ruhiyyə yaratmaq. Bunun üçün inam, şəxsiyyətə hörmət, e'tibar, əməyin düzgün qiymətləndirilməsi, haqq, ədalət, real münasibətin təşkilini əsas götürmək.

2. Şəraitin təşkili. Sağlam ruhlu, mə'nəviyyatca zəngin, təşəbbüskar, qayğıkeş hisslərin aşılınması üçün tədris, tə'lim və tərbiyə yollarının yerinə yetirilməsi üçün lazımı qədər demonstrasiya və illyustrasiya materiallarının, eyni zamanda texniki vəsaitin əldə edilməsi və ondan səmərəli istifadə olunması.

3. İnformasiya bloku yaratmaq. Bəşərin mə'nəvi dəyərləri, dünyada qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarını, dünya sivilizasiyasının nailiyyətlərini öyrənmək və üstünlük vermək. Bu sadalananlar fərdi yanaşma baxımından üstünlükdür. Yə'ni hüquq normalarını bilən, nəcib hissələrlə zəngin dilikli və yaradıcı qabiliyyətə malik olan kadr kollektivinin yaradılmasıdır.

4. Fərdi yanaşma. Bu, fərdi iste'dad və təşəbbüsə malik, etik və

estetik qaydalara ciddi əməl edən, gələcək nəslin daha sivilizasiyalı cəmiyyətdə malik kadrların işinin: əməyinin qiymətləndirilməsi və iş təcrübəsinin yayılmasıdır.

5. Sivilizasiyalı cəmiyyətdə yaşayacaq insanlar qarşısında cavabdehlik. Tə'lim-tərbiyə prosesində milli adət-ən'ənələr əməl etmək, dinc-yanaşı yaşamaq, insafli, mərhəmətli olmaq, xəstəyə, zəifə, şikəstə, qocaya hörmət və kömək etmək kimi nəcib əxlaqi keyfiyyətlərlə, gözəl hissələrlə yaşamağı öyrətmək.

Uşaq evində yaşayan uşaqlar Azərbaycan, türk, ingilis, rus və ərəb dillərini öyrənirlər. Onlar kompüter, idman, xalça, musiqi dərnəklərində fəal iştirak edirlər. 6 nəfər şagird Bakı şəhəri üzrə cüdo yarışında yer tutaraq diploma layiq görülüb.

Bu gün burada sağlam, mə'nəvi psixoloji iqlim uşaq tərbiyəsində onların səmimi nümunəvi ailəyə çevrilməsində mühüm rol oynayıb. Humanizm və uşaqlara fərdi yanaşmanı tətbiq etməklə gördüyümüz işin nəticəsidir ki, bizim uşaqlarımız ölkə prezidentinin də nəzərindən yayınmamışdır. Prezidentimiz uşaq evinin qonağı olmuş, iş təcrübə-mizi bəyənməmiş, respublika miqyasında yayılmasını tövsiyə etmişdir. Hazırda bu və ya digər respublika tədbirlərində uşaqlarımızın tez-tez prezidentimizlə görüşləri olur, tərbiyə müəssisəsinin iş prinsipi alqışlarla qarşılır, cəmiyyətimizə sevinc bəxş edir. Mehriban, sağlam, işgüzar, təşəbbüskar, humanist hisslərlə yaşayıb-yaradan müəssisəmiz və iki kabinetimiz ötən il üç birinci yer götürmüş, müsabiqənin diplomuna və digər hədiyyələrinə layiq görülmüşdür. Bu nəticələr kollektivimizin böyük sevincinə səbəb olmaqla onları ələcək tə'lim-tərbiyə prosesində daha humanist prinsiplərlə işləməyə həvəsləndirmişdir.

UŞAQLARDA VƏTƏNƏ MƏHƏBBƏT HİSSİNİN FORMALAŞDIRILMASINA DAİR

Ə. Qədimova,
pedaqoji elmlər namizədi

Müasir mərhələdə məktəbəqədər müəsisələrin qarşısında duran vəzifələrdən biri yüksək mə'nəvi zənginliyə malik, dönməz əqidə və məslək sahibi olan, xalqını, torpağını, yurdunu sevən, onun azadlığı və şöhrətlənməsi uğrunda mübarizə aparan vicdanlı, qeyrətli, şəxsiyyətlər formalaşdırmaq, erkən yaşlardan öz xalqını, vətənini sevməyi öyrətməkdir. Müasir dövrdə kiçikyaşlı uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasında vətənə məhəbbət tərbiyəsi həmişəkindən çox əhəmiyyət kəsb edir.

Kiçik yaşlı uşaqlara vətənə məhəbbət hissinin aşılmasında folklor nümunələrinin imkanları olduqca genişdir. Xalqın ən şirin arzu və ümidlərini bildiren, onun daim yaddaşında yaşayan nümunələr dildən-dilə, nəsil-dən-nəslə, əsrdən-əsrə keçir və həmişə qəhrəman-larımıza mərdlik, ümid bəxş edir, insanlara nicat yolunu göstərir. Folklor nümunələri içərisində, xüsusilə oxşamalar, laylalar, bayatılar, nağıllar, atalar sözləri, dastanlar hələ qədimdən insanlara qanad vermiş, onları haqqa, ədalətə səsləmiş, üstündə yaşadığı müqəddəs torpağa sədaqətli olmağa, insanlığa hörmət etməyə çağırırmışdır. Folklor nümunələri uşaqlarda Vətənə məhəbbət hissinə qüvvətləndirir, onları təbiətin gözəlliyinə, ətraf mühitin təmizliyinə qayğı göstərməyə, hər cür əda-lətsizliyə qarşı amansız olmağa, xeyirxahlığa çağırır. Qərinələrin mə'nəvi məhsulu olan bu qaynaqlar həmişə dövrün səsine hay vermiş, layiq olduğu qiymətini heç vaxt itirməmişdir.

Xalqımıza vətənə məhəbbətin kökü, səsi-ünü uzaq keçmişin dərinliklərindən gəlir. Bayatılar uşaq-

larda mərdlik, mübarizlik, qəhrəmanlıq, nikbinlik, xeyir-xahlıq, Vətənə, xalqa məhəbbət və s. kimi müsbət keyfiyyətlər tərbiyə edir. Bayatılarda vətən həsrəti, vətən məhəbbəti dərin hikmətlə, incə bir dildə ifadə olunur:

Əzizinəm, dilən göz,
Bağda gülü dilən göz.
Qürbətde xan olunca,
Vətəndə dilən göz.

Yağı gəldi yanıma,
Susamışdı qanıma,
Döndüm qürbət ellərdən,
Qüvvət gəldi canıma.

Vətənə məhəbbət mövzusu Azərbaycan xalq nağılları daha geniş əks olunmuşdur. Nağılın məzmunu, onun ideya istiqaməti uşaqları özünə tez cəlb edir. Uşaqlar nağıl vasitəsilə dərinlən fikirləşməyi, həmişə ehtiyatlı olmağı, xalqına, vətəninə namusla xidmət etməyi öyrənirlər. Nağıllarda təsvir olunan aydın məqsədli, yüksək əxlaqlı, mətin iradəli qəhrəmanlar həmişə bizdə rəğbət hissi oyadır. Uşaqlar bu cür nəcib, xeyirxah qorxmaz qəhrəmanları ən əziz, doğma adamları kimi sevir və əməlləri ilə belə qəhrəmanlara bənzəməyə çalışırlar. Lakin xain, ikiüzlü, bədxasiyyət, tənbel sözünün və işinin yerini bilməyən surətlər isə həmişə uşaqlarda nifrət hissi oyadır, həyatda rast gəldiyimiz bu cür adamlara qarşı mübarizə etmək əzmlərini qüvvətləndirir.

Nağıllar uşaqların qarşısında geniş sirli aləm açır. "Ağıllı sərkərdə və qoçaq oğlan", "Xəsis xanla ağıllı oğlan", "Ağıllı uşaq", "Ağıl yaşda deyil başdadır", "Qara at" və s.

nağıllar uşaqları şər qüvvələrlə mübarizəyə səsləyir.

Uşaq nağılı dinləyərkən özünü fikrən qəhrəmanın yerinə qoyur. Sanki dağları aşan, tikimləri sındıran, əjdəhaya qalib gələn xalqa su verən, divləri öldürüb uşaqları xilas edən, qaranlıqdan səadətə yol açan, zümrüd qanadında səmaya uçan, vətəni, xalqı hər cür şər qüvvələrdən qoruyan odur. Bu zaman uşaqlarda vətənin müdafiəsinə hazır olmaq arzusu yaranır.

Vətənə mələbbət tərbiyəsi atalar sözlərində daha geniş əks olunmuşdur. "Doğma yurd şirin olar", "Hər kəsə öz vətəni şirindir", "Hər quşa öz yuvası istidir", "Vətən viran olsa da, o cənnətdən gözəldir". "Qürbətdə gözüün açma, açanda vətənə bax", "Gözsüz yaşamaq olar, Vətənsiz yox". "Ölər Koroğlu getməz vətəndən" "Bülbül gülü sevir, insan Vətəninə", "Qəribi vurmuşlar, vay vətən demiş!" "Bu dünyada şirin şey, bir anadır, bir vətən" və s.

"Qara at" nağılında İbrahim qara qüvvələrə qalib gəlir. Padşahın torpağını düşməndən azad edən İbrahimə təklif olunanda ki, "Gəl sən bizim diyarda qal. Qızımı sənə verim, şad, firavan yaşayın" İbrahim cavabında:

-Mən burada qala bilmərəm. Hər kəsə öz vətəni şirindir,- deyir. İbrahim gözəl Xurşidi də götürüb öz vətəninə yola düşür.

Bütün bunlar onu göstərir ki, yüksək bədii zövqə və geniş yaradıcılıq məharətinə malik olan Azərbaycan xalqı yəqin etmişdir ki, uşaqlara danışılan nağıl, oxunan layla, söylənilən bayatı, oxşama lazımı yerlərdə misal gətirilən atalar sözləri tə'sirsiz qalmır. Uşaqlar bu söylənilənləri söz-bəsöz yaddaşlarına yazdıqca elinə-obasına daha da bağlı olurlar.

Uşaq yaddaşının ilkin qatlarını xalqın söz incisinə uyğun formalaşdırmaq olduqca vacibdir. Bu ruhda böyüyən uşaqlar milli xüsusiyyətlərinin gözəl əlamətlərini özlərində əxz edirlər. Azərbaycan folkloru xalqın milli qürurunu və ənənələrini ifadə etdiyindən burada rast gəldiyimiz vətənpərvərlik ideyaları olduqca doğmadır. Bu ideyalar bir daha sübut edir ki, azərbaycanlılar tarixən torpaqlarını, çölünü, çəmənini, dağını, meşəsini, göllərini, çaylarını sevmiş, göz bəbəyi kimi qorumuş, uşaqlarını da bu ruhda böyütməyə çalışmışlar.

Tariximizə nəzər salcaq, torpağımızın bərəkətli siması bizim başımıza həmişə bəlalər gətirmişdir. Bütün yadellilərin gözü həmişə Azərbaycanda olmuşdur. Lakin xalq bunlara dözmüş, düşmənin həmlələrini böyük qurbanlar bahasına da olsa dəf etmişlər.

Vətənə sədaqətli olmağı, onu sevməyi, uşaqlara necə aşılamalı? Ayrı-ayrı nümunələrin köməyi ilə uşaqlara öyrətmək lazımdır ki, onlar Vətənə olan məhəbbəti, onun müstəqilliyi naminə iş görməklə, əməyi sevməklə, məktəbdə yaxşı oxumaqla, valideynlərə, böyüklərə hörmət etməklə, dövlətin malını qorumaqla, verilən tapşırıqda layiqincə əməl etməklə həyata keçirə bilərlər.

Süjet xətti gərgin mübarizə, vuruşma, döyüş səhnələri olan nümunələr kiçikyaşlı uşaqlara oxumaq olarmı? Nağıllarda və dastanlarda cəsarət, qüvvətlik, qorxmazlıq mühüm yer tutur. Bu nümunələr uşaqlara həmçinin xeyirxahlıq, məhribanlıq, doğruluq, iradəlilik, ağıllıq, fəzilət kimi sifətlər aşılayır və onları həyata hazırlayır. Buraya xalqın öz azadlığı uğrunda apardığı ölüm-dirim mübarizəsi və s. hədi-sələrlə yanaşı insanlar arasındakı səmimi və saf məhəbbətin tərən-nümü, habelə Vətənimizin təbiət gözəlliklərinin, dağların, meşələrin, bulaqların bərəkətli düzlərin bədii təsviri də daxildir.

Ona görə də biz erkən yaşdan uşaqları bu istiqamətə yönəltməliyik. Biz vətənimizin həqiqi sahibi olmaq istəyiriksə, erkən yaşdan uşaqlarımıza doğma diyarı, vətəni, onun

gözəl-liklərini öyrənməyi, sevməyi, qorumağı öyrətməliyik.

Qaradağ rayonundakı 76 nömrəli uşaq bağçasında "Qalx ayağa Azərbaycan!" mövzusunda keçirilən tədbirdə ağbirçək nənələr, ağsaqqal babalar bağçaya dəvət edilmişdilər. Otağın bəzədilməsinə, tərtibatına xüsusi diqqət yetirilmişdi. Qrup xalqımızın keçmiş məişətinə uyğun xalça ilə döşənməmiş, onun üstünə döşəkçələr, mütəkkələr düzülmüşdü. Keçmi-şimizi əsk etdirən sərgidə şəhəng, cam, sini, sərnic, sandıq, çıraq, cəhrə, kirkirə, çarıq, xurcun, fərmaş və s. nümayiş etdirilirdi. Bunlar uşaqlarda xalq sənətinə marağı artırırdı.

Vətənin müstəqilliyi uğrunda şəhid olanlara xüsusi guşə ayrılmışdı. Uşaqlar albomlara heyəcanla baxırdılar Vətənin erməni işğalçılarından azad olunması uğrunda şəhid olmuş Kamandar Əhmədovun ailəsi də bağçaya dəvət olunmuşdu. Kamandarın həyat yoldaşı Münəvvər uşaqlar qarşısında dedi:

-İllərdən bəri dost sandığımız ermənilər bizi Ermənistanın Tumanyan rayonunun Böyük Ayrıum kəndindən didərgin saldılar. Buraya gələndən sonra böyük əziyyətlər çəkdik. Qaldığımız qaranlıq, darsqal ev Kamandarı çox sıxırdı. Qoyub gəldiyimiz geniş ev-əşiyimizi, firavan həyatımızı unutmaq olardımı? "Qaçqınlıq" sözünü mənliliyə sığışıdır bilməyən Kamandar bacısı Məleykə ilə birlikdə könüllü döyüş bölgələrinə getdi. Sırası əsgərdən kəşfiyyat bölməsinin rəisi vəzifəsinə yüksəldi. Naxçıvanıq, Aranzəmin, Pircamal, Abdal və Gülablıda gedən döyüşlərdən soracağı gəlirdi. Erməni dilini bildiyinə görə hər kəşfiyyata gedəndə ermənilərin növbəti hücumlarının vaxtını dəqiq öyrənərdi. 1992-ci ilin oktyabrın iyirmi doqquzunda quduzlaşmış ermənilər Ağdamın Sarıhacılı kəndinə hücumə keçmişdilər. Kamandar yaralandı. O, hərbi xəstəxanada yatırdı. Oraya gətirilən sayısız-hesabsız yaralıni görəndə onu nə həkim, nə də bacısı- xəstəxanada baş

tibb bacısı işləyən Məleykə saxlaya bildi. Xəstəxananın pəncərəsindən düşüb cəbhəyə getdi. Başçılıq etdiyi kəşfiyyat qrupu ilə Fərrux dağı uğrunda döyüşə atıldı. O, cəmi 25 il yaşadı.

Üç qardaşın intiqamı ilə alovlanan Məleykə Əhmədova "N" hərbi xəstəxanasında baş tibb bacısı işləsə də əlinə silah alıb, ön cəbhəyə getməsindən erməni işğalçıları ilə necə döyüşməsindən danışırdı.

Şəhidin altı yaşlı oğlu Yaqub bildirdi ki, böyüyəndə Vətəni göz bəbəyi kimi qoruyacaq. Atasının, əmilərinin, bütün şəhidlərimizin qatillərinə qarşı amansız olacaqdır.

Belə görüşlər, söhbətlər uşaqlarda Vətənin müdafiəsinə daim hazır olmaq, vətənə bağlılıq, igidlik, qəhrəmanlıq, cəsurluq, milli iftixar hissi, ruhunda formalaşmasına təsir göstərir.

Uşaqların vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə edilməsi üçün tərbiyəçinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

-folklor nümunələri materiallarından düşünölmüş və planlı şəkildə istifadə etmək;

-uşaqları xalqımızın adət və ənənələri ilə tanış etmək;

-vətənimizin bu günü və gələcəyi haqqında təsəvvürləri zənginləşdirmək, Vətənimiz, onun qüdrəti, xalqımızın qəhrəman keçmişini haqqında ilkin məlumat vermək;

-Vətənin sədaqətli müdafiəçisi olmaq kimi müqəddəs hissi aşılamaq;

-uşaqları dərinləşməkdə olan demokratiya şəraitində yaşamağa və fəaliyyət göstərməyə hazırlamaq;

-Azərbaycan vətəndaşı anlayışını başa düşməyi öyrətmək, onun hüquq və vəzifələri ilə tanış etmək;

-Hökumətimizin sülh siyasəti, Azərbaycan xalqının beynəlxalq həmrəyliyi, dostluğu ideyalarını uşaqlara çatdırmaq və onlara beynəlmiləçilik hissini aşılamaq.

Bütün bunlar uşaqlarda vətənə məhəbbət tərbiyə edir.

gözəl-liklərini öyrənməyi, sevməyi, qorumağı öyrətməliyik.

Qaradağ rayonundakı 76 nömrəli uşaq bağçasında "Qalx ayağa Azərbaycan!" mövzusunda keçirilən tədbirdə ağbirçək nənələr, ağsaqqal babalar bağçaya dəvət edilmişdilər. Otağın bəzədilməsinə, tərtibatına xüsusi diqqət yetirilmişdi. Qrup xalqımızın keçmiş məişətinə uyğun xalça ilə döşənməmiş, onun üstünə döşəkçələr, mütəkkələr düzülmüşdü. Keçmi-şimizi əsk etdirən sərgidə şəhəng, cam, sini, sərnic, sandıq, çırağ, cəhrə, kirkirə, çarıq, xurcun, tərmaş və s. nümayiş etdirilirdi. Bunlar uşaqlarda xalq sənətinə marağı artırır.

Vətənin müstəqilliyi uğrunda şəhid olanlara xüsusi guşə ayrılmışdı. Uşaqlar albomlara heyəcanla baxırdılar Vətənin erməni işğalçılarından azad olunması uğrunda şəhid olmuş Kamandar Əhmədovun ailəsi də bağçaya dəvət olunmuşdu. Kamandarın həyat yoldaşı Münəvvər uşaqlar qarşısında dedi:

-İllərdən bəri dost sandığımız ermənilər bizi Ermənistanın Tuman-yan rayonunun Böyük Ayrıum kəndindən didərgin saldılar. Buraya gələndən sonra böyük əziyyətlər çəkdik. Qaldığımız qaranlıq, darısqal ev Kamandarı çox sıxırdı. Qoyub gəldiyimiz geniş ev-əşiyimizi, firavan həyatımızı unutmaq olardımı? "Qaçqınlıq" sözünü mənliliyinə sığışıdır bilməyən Kamandar bacısı Məleykə ilə birlikdə könüllü döyüş bölgələrinə getdi. Sırası əsgərdən kəşfiyyat bölməsinin rəisi vəzifəsinə yüksəldi. Naxçıvanıq, Aranzəmin, Pircamal, Abdal və Gülablıda gedən döyüşlərdən soracağı gəlirdi. Erməni dilini bildiyinə görə hər kəşfiyyata gedəndə ermənilərin növbəti hücumlarının vaxtını dəqiq öyrənərdi. 1992-ci ilin oktyabrın iyirmi doqquzunda quduzlaşmış ermənilər Ağdamın Sarıhacılı kəndinə hücum keçmişdilər. Kamandar yaralandı. O, hərbi xəstəxanada yatırdı. Oraya gətirilən sayısız-hesabsız yaralını görəndə onu nə həkim, nə də bacısı- xəstəxanada baş

tibb bacısı işləyən Məleykə saxlaya bildi. Xəstəxananın pəncərəsindən düşüb cəbhəyə getdi. Başçılıq etdiyi kəşfiyyat qrupu ilə Fərrux dağı uğrunda döyüşə atıldı. O, cəmi 25 il yaşadı.

Üç qardaşın intiqamı ilə alovlanan Məleykə Əhmədova "N" hərbi xəstəxanasında baş tibb bacısı işləsə də əlinə silah alıb, ön cəbhəyə getməsindən erməni işğalçıları ilə necə döyüşməsindən danışdı.

Şəhidin altı yaşlı oğlu Yaqub bildirdi ki, böyüyəndə Vətəni göz bəbəyi kimi qoruyacaq. Atasının, əmilərinin, bütün şəhidlərimizin qatillərinə qarşı amansız olacaqdır.

Belə görüşlər, söhbətlər uşaqlarda Vətənin müdafiəsinə daim hazır olmaq, vətənə bağlılıq, igidlik, qəhrəmanlıq, cəsurluq, milli iftixar hissi, ruhunda formalaşmasına təsir göstərir.

Uşaqların vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə edilməsi üçün tərbiyyəçinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

-folklor nümunələri materiallarından düşünölmüş və planlı şəkildə istifadə etmək;

-uşaqları xalqımızın adət və ənənələri ilə tanış etmək;

-vətənimizin bu günü və gələcəyi haqqında təsəvvürləri zənginləşdirmək, Vətənimiz, onun qüdrəti, xalqımızın qəhrəman keçmişini haqqında ilkin məlumat vermək;

-Vətənin sədaqətli müdafiəçisi olmaq kimi müqəddəs hissi aşılamaq;

-uşaqları dərinləşməkdə olan demokratiya şəraitində yaşamağa və fəaliyyət göstərməyə hazırlamaq;

-Azərbaycan vətəndaşı anlayışını başa düşməyi öyrətmək, onun hüquq və vəzifələri ilə tanış etmək;

-Hökumətimizin sülh siyasəti, Azərbaycan xalqının beynəlxalq həmrəyliyi, dostluğu ideyalarını uşaqlara çatdırmaq və onlara beynəlmiləçilik hissini aşılamaq.

Bütün bunlar uşaqlarda vətənə məhəbbət tərbiyə edir.

UŞAQLARIN TƏBİƏTLƏ TANIŞ EDİLMƏSİNİN FORMA VƏ YOLLARI

İ. Maylov

pedaqoji elmlər namizədi, əməkdar müəllim

Təbiət dedikdə bizi əhatə edən mühit, bu mühitdəki üzvi (canlı) və qeyri-üzvi (cansız) aləm başa düşülür. Bütün həyatı proseslər təbiətdə yerin üst qatında-biosferdə gedir ki, onun da tərkib hissəsini canlı aləm: bitkilər, heyvanlar və insanlar təşkil edir. Canlıları cansızlardan fərqləndirən əsas amil isə maddələr mübadiləsidir. Maddələr mübadiləsi ilə canlılarda böyümə, inkişaf və çoxalma kimi həyatı proseslər gedir. Belə həyatı proseslər cansız aləmdə yoxdur. Cansız cisimlər xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqədə parçalana, dağıla, özilə bilir, başqa bir forma ala bilir və s.

Təbiətin insanların həyatında rolu böyük və çoxcəhətlidir. Təbiət insanların maddi və mədəni rifahı mənbəyidir. Təbiətin zəngin sərvətləri xalq təsərrüfatı inkişafının əsasıdır, maddi nemətlərin istehsalı üçün bol xammal mənbəyidir.

Təbiət insanların sağlamlığı üçün də çox vacib və əhəmiyyətlidir. Yaşıl bitkilər havadan karbon qazını udur, oksigeni xaric edir. Oksigenlə insanlar və digər canlılar tənəffüs edir-onu udur, karbonu xaric edirlər. Tənəffüssüz maddələr mübadiləsi gedə bilməz, tənəffüssüz canlılar yaşaya bilməz. Təbiət idrak mənbəyidir, qiymətli mədəniyyət əşyaları və s. yaradılması üçün bazadır.

Təbiəti uşaqlar tədricən öyrənirlər. Təbiətlə tanışlıq ailədə lap körpəlik dövründən başlayır, bağçada və məktəbdə dərinləşir, formalaşır.

Bağçada uşaqların təbiətlə tanışlığının təşkili məşğələ, ekskursiya, gəzinti, bağçayarı sahədə və təbiət guşəsində iş prosesində davam etdirilir. Həmin prosesdə ətraf mühit barədə məlumatlar və praktik işlərin uşaqların yaş və qavrama səviyələrinə uyğun olmasına xüsusi

dıqqət yetirilməlidir.

Hər bir formada müsahibə zamanı uşaqların ailədə qazandığı biliklərin dinlənilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermək lazımdır.

Bağcanın kiçik qrupunda təbiətlə tanışlığa aşağıdakı proqram tələbləri verilir: okvariumdakı balıqlara, dibçəkdəki otaq bitki-lərinə qulluq etmək: suvarmaq, yarpaqların tozunu silmək, canlı guşədəki heyvanlara yem vermək, dibçəklərdə torpağı yumşaltmaq və s.

Göstərilən mövzular üzrə məktəbə hazırlıq qrupunda iki istiqamətdə məşğələ təşkil etmək olar: bağcadakı canlı guşədə heyvanlara qulluq edilməsi; qrupa məxsus otaqda (yaxud da dəhlizdə və s) dibçəkdə əkilmiş bitkilərə qulluq edilməsi.

Bağcadakı canlı guşədə heyvanlara qulluq edilməsi üzrə məşğələni belə planlaşdırmaq olar:

məşğələnin keçirilməsinə hazırlıq;

məşğələnin təşkili;

bağcadakı canlı guşədə saxlanılan heyvanlar, onlar haqqında sadə, ümumi məlumatların toplanması;

həmin heyvanlara qulluq edilməsi;

məşğələnin yekunlaşdırılması.

Məşğələnin keçirilməsinə hazırlıq məqsədilə tərbiyəçi qabaqcadan bağcadakı canlı guşəni nəzərdən keçirir, orada hansı heyvanların saxlandığını dəqiqləşdirir, həmin heyvanların yeminin olub-olmamasını və bu yemlərin adını müəyyənləşdirir, şəkil, müqəvva və tabloun mövcudluğunu yəqinləşdirir (yoxdursa, əldə etməyə və ya qabaqcadan hazırlamağa sөy göstərir). Tərbiyəçi bütün bunları yaddaş dəftərçəsində qeyd alır. Hazırlıq işi bir saat qabaq, heç olmasa bir-iki gün əvvəl aparılır. Hər iki halda tərbiyəçi növbətçi uşağın köməyindən də istifadə edə bilər.

də dən, giləmeyvə, budaq qabığı, yaşıl ot qoyurlar. O, günəbaxan toxumunu çox sevir. Günəbaxanı əzib vermək daha yaxşıdır. Ona düyü sıyığı, kəsmik də verirlər.

Akvariumda müxtəlif kiçik və bəzəkli balıqlar saxlanır. Burada balıqlara yem verilir, normal nəfəs almaları üçün havası dəyişdirilir. Suda oksigen azlıq etdikdə balıqlar üzə qalxır və havadan istifadə edirlər.

Akvariumda müxtəlif su bitkiləri becərilir ki, bu da həm suya təmizlik gətirir və həm də balıqların nəfəs almasını yaxşılaşdırır. Balıqlar quruda yaşaya bilməz, özlər.

Heyvanlar haqqında təqdim edilən bu ümumi məlumatları tərbiyəçi uşaqlara çatdırır. Uşaqlar əsasən heyvanlar üzərində müşahidə aparır və müşahidələrinin nəticələri barədə fikir mübadiləsi keçirirlər. Şübhəsiz, bu prosese tərbiyəçi istiqamət verir.

Sonuncu mərhələ-məşğələnin yekunlaşdırılmasıdır. Bu mərhələdə tərbiyəçi müəyyən suallar və tapşırıqlarla uşaqlara müraciət edir, cavab alır, ümumiləşdirmə aparır. Haqqında danışılan məşğələ ilə bağlı yekunlaşdırma mərhələsində aşağıdakı suallar və tapşırıqlar qoyulur:

1. Bu gün, bağçamızın canlı güşəsində hansı heyvanlarla tanış oldunuz?

2. Heyvanları göstərməklə, xarici görünüşünü təsvir edin.

3. Heyvanların canlı olmalarını göstərən əlamətlər hansılardır?

4. Heyvanları incidən, öldürən, onlara yem, su verməyən, yaşamasına şərait yaratmayan uşaqlara necə baxırsınız?

Alınan cavablar tərbiyəçi tərəfindən ümumiləşdirilir və nəticə çıxarılır: qeyd edilir ki, burada gördüyünüz, eləcə də evlərinizdə, həyətəyi sahəinizdə saxladığınız bütün heyvanlar canlıdır, onlar hərəkət edir, qidalanır, su içir, çoxalır, insana fayda verir və s. Ona görə də siz həmişə heyvanlara qayğı göstərməlisiniz, yuva düzəltməlisiniz, yem verməlisiniz, yerlərini gücünüz çatən qədər təmizləməlisiniz və s.

Məşğələlər heyvanlarla deyil, proqramda tələb edildiyi kimi, bitkilərin, ətraf mühitin öyrənilməsi, mövsümi kənd təsərrüfatı işləri ilə tanışlıq məqsədilə də təşkil edilir.

Məşğələlərin bəzilərində ilkin biliklər formalaşdırılır. Bunun üçün tərbiyəçi müşahidə, şəkillərə baxış, bədii əsər oxumaq, nağıl, diafilm və kinofilmlərin nümayişi kimi metod və proqramlardan istifadə edir. Bir qrup məşğələlərdə qazanılan biliklər dəqiqləşdirilir, genişləndirilir və dərinləşdirilir. Bu məşğələlərdə imkan daxilində, yeri gəldikdə uşaqların təbiətdə gücləri çatan əməyindən də istifadə olunur. Sonuncu növ məşğələdən əsas məqsəd-biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsindən ibarətdir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün tərbiyəçi müşahidə, nümayişetdirmə, didaktik oyunlar, müşahidələrin ümumiləşdirilməsindən istifadə edir. Əmək prosesində və oyunda uşaqlar qazandıqları bilikləri praktikada tətbiq edirlər.

Uşaqlarla belə məşğələlər: kiçik və orta qrupda ayda iki dəfə, böyük və məktəbhazırlıq qruplarında həftədə bir dəfə təşkil edilir. Orta qruplardan başlayaraq təbiətlə tanışlıqdan ötrü ekskursiyalar, məqsədli gəzintilər keçirilir.

Ekskursiya uşaqları təbiətlə tanış etmək üzrə məşğələlərin növlərindən biri, həm də ön faydalısıdır. Ona görə ki, ekskursiya zamanı təbiətlə tanışlıq təbii şəraitdə gedir, təbiət haqqında ümumi təsəvvürləri konkretləşdirmək və dərinləşdirməklə yanaşı, uşaqlar hərəkət edir, oksigenlə zəngin mühitdə nəfəs alır, fiziki sağlamlıqlarını möhkəmləndirir, bitki örtüyü və heyvanlar arasında olan qarşılıqlı əlaqələri öz gözləri ilə görür, müşahidə edir, nəticə çıxarırlar.

Məzmunu görə ekskursiyaları şərti olaraq iki yerə bölmək olar: təbiətə (parka, meşəyə, çaya, çəmənə, həmçinin heyvanlar parkına, botanika bağına və s.) kənd təsərrüfatı obyektlərinə (tarlaya, quşçuluq fermasına, bağa, tərəvəz-bostan sahəsinə və s.). Sonuncu ekskursiyalar xalq təsər-

rufatının bitkiçilik, heyvandarlıqla bağlı sahələrində böyüklerin öməyi ilə tanışlıq məqsədi daşıyır.

Hər iki halda ekskursiyaların əsas məqsədi uşaqları təbiətdəki müxtəlifliklə tanış etmək, bitki və heyvanların canlı orqanizm olduğunu onlara şüurlu dərək etdirmək, insanların təbiətə təsirini, onu idarə altına almasını, öməyini və bu öməyin faydalı nəticələrini nümayiş etdirmək və s. ibarətdir. Bütün bunlar uşaqları təbiəti öməyi sevməyə, öməyin nəticələrinə qayğı ilə yanaşmağa, onu qiymətləndirməyə, əmək adamlarına hörmət etməyə istiqamətləndirir, onlarda humanistlik və s. keyfiyyətlərin yaranmasına və inkişafına perspektivlər açır.

Hər bir ekskursiyaya qabaqcadan hazırlıq görülür: mövzusu və məzmunu müəyyənləşdirilir, planı tutulur, marşrutu haqqında fikirləşir, sonra uşaqlar ekskursiyaya hazırladırlar (ekskursiyanın mövzusu, məqsədi, yeri, orada pörüləcək işlər barədə uşaqlara bir neçə gün qabaq məlumat verilir), ekskursiya zamanı lazım olacaq avadanlıqlar (çiçəklər üçün vaza, kiçik dibçəklər, banka, cücülərin yığılması üçün qutucuqlar və s.) əldə edilir.

Daha sonra ekskursiyanın keçirilməsi, nəzərdə tutulan işlərin icrası, ekskursiyanın yekunlaşdırılması, toplanmış materialların işlənməsi və s. məsələlər haqqında düşünülür.

Təbiətdə təşkil edilən ekskursiyaların məzmununa: giriş müşahidəsi, kollektiv müşahidə, fərdi müstəqil müşahidə, təbiət materialları toplanması, istirahət zamanı toplanan materiallarla uşaqların oyunları və ekskursiyanın yekunlaşdırılması daxildir. Ekskursiyanın yekunlaşdırılmasında tərbiyəçi bütün görülən işlərə, müşahidələrə yekun vurur.

Kənd təsərrüfatına ekskursiyamüxtəlif olur: tarlaya (şum, səpin, məhsul toplamağı və s.), bağa, tərəvəzbostan sahəsinə, fermaya, oranjereyaya, botanika bağına, isti şitilliklərə,

quşçuluq müəssisələrinə və s. Bu ekskursiyalar insanların təbiətə təsirini, bitki və heyvanları necə becərməsinə əyani göstərməyə imkan verir. Bu zaman uşaqlar əmək əməliyyatlarının bir qismi ilə tanış edirlər.

Bu ekskursiyada qabaqcadan keçirilən müşahidə ilə başlayır. Söhbətin məqsədi-kənd təsərrüfatında çalışan insanların öməyini müşahidə etməyə, onların söhbətini dinləməyə və hər hansı gücü çatan işi görməyə uşaqlarda maraq oyatmaqdır. Ekskursiyanın yekunlaşdırılmasında müşahidə edilən obyektə işin vəziyyəti ümumiləşdirilir.

Kənd təsərrüfatına təşkil edilən ekskursiyadan əvvəl tərbiyəçi özü müşahidə obyektinə tanış olmalı, ekskursiyanın keçirilməsi üçün onun vaxtı barədə razılıq almalı, uşaqların əmək prosesində iştirakı, fəhlələrlə keçiriləcək söhbətin məzmunu haqqında lazımlı hazırlıq işləri aparmalıdır.

Ekskursiyadan sonra, növbəti məşğələlərdə, oyunlarda ekskursiya zamanı müşahidə işi təşkil edilir, bitki və heyvanlar üzərində qazanılmış biliklər möhkəmləndirilir, genişləndirilir. Toplanmış material canlı güşəni zənginləşdirir.

Təbiətlə tanışlıq nöqteyi-nəzərindən gündəlik gəzintilərin də böyük imkanları var. Gəzintilər zamanı tərbiyəçi uşaqları təbiətdə baş verən mövsümi hadisələrlə məsələn, yazda bitkilərdə tumurcuqların iriləməsi, çiçəklərin, yarpaqların, zoğların əmələ gəlməsi, torpağın yumşadılması, suvarma və s.; yayda məhsul nümunələri, giləmeyvə və meyvə bitkiləri; payızda yarpaqların tökülməsi ilə təbii mühitdə tanış edə bilər. Gəzintilər uşaqlarda təbiəti öyrənməyə maraq oyadır, onlara sevinc gətirir.

Gəzintilər zamanı uşaqları gücləri çatan işlərə də (şitil ökmək, gül toxumu səpmək, məhsul toplamaq, torpağı yumşaltmaq və s.) cəlb etmək lazımdır.

***

L. Bağirova

Qax rayon təhsil şöbəsinin metodisti

zadə. Psixologiya. "Maarif" 1989, səh. 113).

Uşaqda erkən yaşlardan təzahür edən müstəqillik hissi onun psixikasının qiymətli xassələrindən biridir. Bu cəhətin yaşlılar tərəfindən qiymətləndirilməsi, inkişaf etdirilməsi, müdafiə olunması uşağın öz qüvvəsinə inamını gücləndirir.

Uşaq həmişə diqqətə, məsləhətə ehtiyac hiss edir. Bizə sadə görünən özünəxidmət işləri uşaqdan böyük qüvvə, enerji, diqqət tələb edir. Hər hansı bir fəaliyyətə yiyələnmək üçün verdişlərin yaranmasına məktəbəqədər yaşlı uşaq günlərlə, həftələrlə vaxt sərf edir. Uşaqda inkişaf etməkdə olan müstəqillik təkəcə yaşlıların bu və digər tapşırığını müstəqil yerinə yetirməklə bitmir, həmçinin uşaq özü hər hansı bir iş tapmağın təşəbbüsçüsünə çevrilir. "Müstəqillik tərbiyəsi həmçinin uşaqda öz-özünə məşğuliyyət tapmaq imkanı yaradır" (*Л.Ф. Островская. Правильно ли воспитываем мы малыша. "Просвещение", 1979, стр. 49.*).

Erkən yaş dövründə yaşlılarla vasitəsiz emosional ünsiyyətdə olan məktəbəqədər yaşlı uşaq artıq həyatının üçüncü ilində öz fəaliyyətində yeni forma axtarır, onda əşyavi fəaliyyətə meyl güclənir. Uşağın günbəgün artan maddi və sosial tələbatı əşyavi-manipulyativ fəaliyyətin təkmilləşməsi ilə nəticələnir. "Uşaq ətraf aləmlə münasibətlərə girir, bu münasibətlərin hər biri dönmədən inkişaf edir, başqaları uzlaşır, uşağın özünün fiziki və mə'nəvi inkişafı ilə əlaqədar olaraq mürəkkəbləşir" (*Ə. Bayramov, Ə. Əli-*

İlk vaxtlar yaşlının köməyi ilə hər hansı bir işi icra edən uşaq tədricən bu köməkdən imtina edir. Lakin işin nəticəsi haqqında yaşlının rə'yini öyrənmək zərurəti öz qüvvəsini itirmir. "Bir qayda olaraq əmək yalnız o zaman uşaq üçün maraqlı olur ki, o, bu əməyə xeyli qüvvə sərf etmişdir. Çox qüvvə tələb etməyən yüngül iş ona ləzzət vermir". (*Л.Ф. Островская. Yuxarıda adı çəkilən əsər, səh. 43.*).

"Tələbat ideyaların anası, fəaliyyət isə beşiyidir" (*N.K. Fixte*). Tələbat uşağı fəaliyyətə cəlb edən başlıca səbəb olmaqla hər bir uşaqda fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. Tədricən uşaqda yaranan tələbatın müxtəlif növləri müxtəlif fəaliyyət formaları doğurur. İlk əvvəllər uşaqda tələbat maraq formasında təzahür edir. "İnkişaf əlaqədar olaraq uşaqda maraqların forması dəyişir: o, daha möhkəm, düşünülmüş olur. Əgər uşağın marağı vasitəsiz düşünülməmişdirsə, o özündə əsaslı məqsəd daşıya bilməz. Lakin orta və böyük məktəbəqədər yaş dövründə düzgün qurulmuş tərbiyə şəraitində marağın formasını təkmilləşdirmək mümkündür". (*P.C. Бюре. Л.Ф. Островская. "Воспитатель и дети", "Просвещение", 1985, стр. 67.*).

Davranışda maraq və məqsədlərin məzmun zənginliyinin artması, uşaqda özünü tanıma prosesinin təzahürünü sür'ütləndirir. "Uşaq öz hərəkətlərini, imkanlarına görə ölçüb-biçməyə, öz-özünə hesabat verməyə

başlayır. Bu, onunla bağlıdır ki, uşaqda özünü dərk etmə formalaşır, başa düşür ki, o kimdir, hansı keyfiyyətlərə malikdir, ətrafdakılar ona necə münasibət bəsləyir və bu ünsiyyət nəyi ifadə edir". (*B.C. Myxina. "Дошкольная психология. "Просвещение", M., 1975, стр. 159).*

Özünü dərk etmə uşağa təkcə öz tələbatını ödəmək deyil, bu tələbatın mahiyyətini başa düşmək imkanı verir. Uşaqda öz "mən"i haqqında ilk fikirlər yaranır. "Mənlik şüuruna dialektik baxımdan yanaşmaq lazımdır. O, bir tərəfdən insanı həyat şəraitində tutduğu mövqei ilə, digər tərəfdən özünün mə'nəvi, mədəni inkişafı, dünyagörüşünün artması, öz iradə və xarakterini tərbiyə etməsi, təkmilləşdirilməsi və s. ilə əlaqədar dəyişir və inkişaf edir". (*Ə. Bayramov. İnsan və zaman. Bakı, 1992, səh. 36).*

Uşaq özünə münasibəti yaşlı adamlardan öyrənir. Özünü tanıma 3 yaşın sonunda, uşağın təcrübə müstəqilliyinin tə'siri altında baş verir. "Özünü başqa adamlardan ayırmaq və artan xüsusi imkanlarını anlamaq, öz növbəsində yaşlı adamlara uşağın yeni münasibətinin təzahürünə gətirib çıxarır. O, özünü yaşlı adamlarla müqayisə etməyə başlayır və onlar kimi olmaq istəyir" (*Z. Mehdizadə. Yaş psixologiyası. II hissə, Bakı, 1984, səh. 45).* Uşaq yaşlıların hərəkətlərini rollu oyunlarda təkrarlayır. Bu praktik fəaliyyət əmək vərdişlərini möhkəmləndirir, nitqin zənginləşməsinə, yaşlıları ilə ünsiyyət zəruriliyinin artmasına imkan yaradır. Belə fəaliyyət onun gələcək həyatı üçün vacib olan nitq, təfəkkür, iradə, xarakter və təxəyyülün inkişafını istiqamətləndirir. Lakin bu dövrdə əxlaqi keyfiyyətlərin

mahiyyəti haqqında düzgün mülahizə yürüdə bilmir. Uşağa özünü düzgün qiymətləndirmək bacarığını öyrətmək üçün əvvəlcə ona başqalarını qiymətləndirməyi öyrətmək lazımdır.

Bu dövrdə uşaqda davranış mədəniyyətinin, psixi mədəniyyətin tərbiyəsi onun sonrakı həyatının məzmununu müəyyənləşdirir. Onun xarakter əlamətlərinin formalaşmasına zəmin yaradır.

Uşaqda əvvəl hər hansı xarakter əlaməti haqqında təsəvvür yaranır. Sonra bu təsəvvür dəqiqləşir. Uşaq bu əlaməti tədricən şəxsi təcrübəsinə tətbiq etməyə başlayır. Onun xarakterdə nə dərəcədə Özüne yer tapması uşağın marağından, iradə sə'yindən və yaşlıların tə'sirindən asılıdır. "Əxlaqi hərəkətlərin mənimsənilməsi uşaqda onun xarici əlamətlərdən fərqli olaraq tədricən gedir. Bu mənimsəmə əqli funksiyaların konkretliyindən, ifadəliliyindən, həqiqiliyindən asılıdır" (*J.Ф.Островская "Беседа с родителями о нравственном воспитании дошкольника", "Просвещение", M., 1987, стр. 19).*

Uşağın əxlaqi hərəkətləri forma və məzmununa görə biri digərindən fərqlənir. Bu fərqlər bə'zilərlə çox, bə'zilərdə də az nəzərə çarpır. Uşaqda mənlik şüurunun artması ilə onun sabit cəhətləri çoxalır.

Əxlaq mahiyyətə mə'nəviyyatın praktik tərəfidir. Bir çox mütəfəkkirlər əxlaqı insan mə'nəviyyatının güzgüsü hesab edirlər. Lakin insan heç də öz mə'nəviyyatında olanları əxlaqında olduğu kimi nümayiş etdirmir. Əslində əxlaq insan mə'nəviyyatı haqqında müəyyən fikir əyləməyə imkan verir.

Uşaqda formal davranışın qarşısı vaxtında alınmalıdır. "Uşaq təbiətində olan fitri nöqsanlara görə, pis adətlərə

meyl edə biləcəyindən vaxtından əvvəl onun qarşısını almaq, təbiətini nəzərdə tutmaqla əxlaqını saflaşdırmaq gərəkdir, yə'ni hansı təmiz qüvvə uşaqlarda özünü əvvəl büruzə verirsə, onun təkmilləşdirilməsi əvvələ salınmalıdır". (*X.N.Tusi. "Əxlaqi-Nasiri", "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1989 səh. 157.*)

Tusi uşağın ətrafdakılarla ünsiyyətini mə'nəviyyat tərbiyəsində əsas tə'siredici amil hesab edərək məsləhət bilirdi ki, uşağı onun təbiətini kərləyə biləcək adamlarla və oturub-durmağa, oynamağa qoymayasan, çünki uşaq nəfsi sadə olar, ətrafdakıların xasiyyətini tez götürür.

Özünü dərk etmə prosesinin başlanğıcırlan uşaqlar fərdi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Onlarda şəxsi ləyaqət hissini ilk əlamətlərini görmək olur. Bu əlamətlərdən ən əvvəl utanmaq, həya etmək özünü göstərir. "...əgər uşaq həyalıdırsa, başını aşağı salıb sırtıqlıq etmirsə, bu onun nəcibləyinə sübutdur." (*X.N.Tusi. Yenə orada*).

Bu xüsusiyyətlərin yaşlılar tərəfindən alqışlanması uşaqlarda özünə diqqət, öz hər ətlə,inə cavabdehliyi artırır. O, öz ləyaqətini dərk etdikcə özünə qarşı daha diqqətli, daha tələbkar olmağa başlayır. Halbuki inkişafın ilk anlarından o, çoxlu səhvlərə yol verir, yalan danışır, paxılıq edir, xəbərç, tərs və inadkar, egoizmə meyilli olur. Uşaqlarda xarakterin formalaşması onla mənlük şüurunun, ləyaqət hissisinin təkmilləşməsi ilə paralel gedir.

Tədrisən forma və real davranışın bir-birindən fərqləndirilməsi, birtərəfli, aydın ifadə olunmuş xarakter daşıyır, öz davranışını formal planda hazırlayaraq uşaqlar özlərində sosial müdafiə olunmuş qaydaları da

qoruyub saxlayırlar. Bir qayda olaraq, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar real vəziyyətdə qaydanı gözləmir. Bu yaşda uşaqlarda şəxsi ləyaqət hissi zəif inkişaf etmiş olur. Özünü tərbiyəyə zəif meyl göstərir. Bu isə yaşlıların onlar haqqında real fikirlərini bildirmələri ilə bağlıdır. Formallığa meyl də hər şeydən əvvəl, bu arxayınçılıqdan yaranır.

Uşaqlarda ləyaqət hissini formalaşması müxtəlif sosial qruplarda insan münasibətlərinin xüsusiyyətləri ilə də bağlı olur.

Xarakter əlamətləri çoxdur. Elmə 4 mindən artıq xarakter əlaməti mə'lumdur. Şəxsi ləyaqət hissi bu əlamətlərin biri olmaqla insanın öz hisslərini tənzimləmək, onu lazım olan səviyyədə buruzə vermək, müstəqil fəaliyyətdə heç kəsə ziyan toxundurmadan, iradi sə'y hesabına öz istəyini cilovlamaq, mədəni davranış qaydalarına ciddi əməl etmək, heysiyyətinə toxunan h:llərdə özünü təmkinlə müdafiə etmək, tanımadığı adamlar haqqında fikir yürütməmək, paxılıq etməmək, müstəqil fəaliyyətində başqalarının mənafeyini pozan hərəkətlərə yol verməmək və s. bu kimi cəhətlərlə xarakterizə olunur. Azərbaycanlılarda daha çox "ağayanalığ" kimi ifadə etdiyimiz şəxsi ləyaqət millətimizə xas olan ən nəcib mə'nəvi keyfiyyətlərdən biridir.

Mənlük şüuruna ləyaqət hissini yiyələnmək imkanı məktəbəqədər yaş dövründə çox olsa da onun tərbiyə edilməsi özünəməxsus çətinliklərlə qarşılaşır. Görkəmli ingilis filosofu və pedaqoqu Con Lok bu yaş dövründə uşağın vəziyyətini qərrib ölkəyə düşmüş, nə edəcəyini bilmədən çəşib qalmış səyyaha bənzədi: Uşağın bu aləmdə düzgün istiqamətlənməsi ona

bələdçilik edənlərdən asılıdır.

Uşağın fərdi xüsusiyyətləri onu əhatə edən mikro mühitdən, yaşlılar və yaşlılar mühitindən ayrılıqda inkişaf edə bilməz. Uşağın daxili tələbatı bu iki istiqamətverici amillə birləşərək öz şəxsiyyətini formalaşdırmağa doğru istiqamətlənir.

Uşaqlarda şəxsi ləyaqət hissi pedaqoji cəhətdən effektiv tə'sir yarada bilər. Bu məqsədlə Lök uşaqlarda xeyirxah fikir yaratmağı və utandırıcı, təhqiredici hərəkətlərdən çəkəndirməyi vacib şərt hesab edirdi. O, həmçinin ləyaqət və ləyaqətsizlik hissələrinin uşağın mə'nəvi aləmində dəyərli cəhətləri ilə kök salması üçün yeri gəldikcə onun öz hərəkətlərində bu hissələri alqışlamaq və cəzalandırmağın vacibliyini bildirirdi. Bu vasitə uşağa öz daxili aləmini formalaşdırmaq üçün istiqamət verir.

Müstəqil hərəkətlərə yiyələnmək meyli uşağı tez-tez yaşlıdan məsləhət almağa vadar edir. Yaşlının onun hərəkətlərinə verdiyi qiymətə uyğun olaraq istiqamətlənir.

Yaşlılarla ünsiyyət uşağa özü haqqında mə'lumat toplamaq imkanı yaradır. Özünün-özünə münasibətini formalaşdırmaq, mikro mühitdə öz yerini müəyyənləşdirmək arzusu onu yeni fəaliyyət növlərinə sövq edir. Təcrübə qazandığı uşaq yaşlıların hərəkətlərini onların özlərinin öyrətdiyi əxlaq normaları baxımından

yanaşırlar.

Yaşlıların ünsiyyəti onunla izah olunur ki, onlar bu prosesdə bərabər hüquqludurlar, onların təşəbbüsü heç nə ilə məhdudlaşmır. Bu məhdudlaşma yalnız uşağın fərdi mə'nəvi xüsusiyyətlərinə görə yaranır. "Yaşlılarla qarşılıqlı münasibətdəki konflikt onların normal ünsiyyətinə, şəxsiyyətin mükəmməl inkişafına mane olur, inkaredici əhval-ruhiyyə özünə inamsızlığa, insanlara qarşı e'tibarsızlığa davranışda əsəbililik elementlərinə yaxınlaşır". (T.A.Репина. Отношение между сверстниками. М., "Педагогика", 1977, стр. 67).

Uşağın fəaliyyətində öz yaşının iştirakı axtarma, tədqiq etmə meyli yaradır. Bu əlaqə uşaqda yeni təəsüratlar oyadır. Öz bacarığını, təşəbbüsünü, bütün daxili imkanlarını səfərbər etməklə istiqamətverici mövqe tutmağa çalışır. Bu əlamətlərin humanist hissələrlə tənzimlənməsi üçün yaşlılarda birbirinə həssaslıqla yanaşmağı öyrətmək zəruridir.

Göründüyü kimi məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlarda həssaslıq, müstəqillik və şəxsi ləyaqət hissəsinin tərbiyəsi üçün fiziki və psixi imkanlar vardır. Tərbiyənin düzgün qoyuluşu uşağın mə'nəvi simasının kompleks halda, hərtərəfli şəxsiyyət kimi formalaşmasına zəmin yarada bilər.

* * *

Şəxsiyyətin inkişafı və formalaşdırılmasına yalnız şəxsiyyət tə'sir edə bilər. Xarakteri yalnız xarakterlə yaratmaq olar.

K.D. Uşinski

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINA DAİR

Ş. Mikayılov
professor

Uşaq ədəbiyyatı ümumi ədəbiyyatın tərkib hissəsidir. Uşaqlar üçün yazılmış ədəbi nümunələr də ətraf mühitin, cisim və hadisələrin bədii inkasıdır. Bu baxımdan uşaq ədəbiyyatı ümumi ədəbiyyatdan fərqlənməsədə oxucusunun anlaq səviyyəsini nəzərə almaq baxımdan fərqlənir.

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı təqribən min illik bir dövrü əhatə edən qədim tarixə malikdir. Uşaq ədəbiyyatı isə sonralar XIX-XX əsrlərdə formalaşmış və müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranması və inkişafı ölkəmizdə maarifçilik ideyasının yayılması ilə bağlıdır. XIX yüzillikdə Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərində qəza məktəblərinin açılması oxu materiallarına ehtiyac yaratdı. Doğrudur, ədəbiyyatımız bu vaxta qədər böyük inkişaf yolu keçmişdi, çox görkəmli sənətkarların maraqlı sənət əsərləri var idi, lakin bunlar uşaqların anlaq səviyyəsinə uyğun deyildi.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan **A. Bakıxanov** bu ehtiyacı belə ifadə edir: "Mən nə qədər axtarımsa, uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o asan və anlaşılan bir dil ilə onların əxlaq gözəlliyinə dəlalət etsin. İşlənməkdə olan bəzi kitablar o qədər qarışıq-dolaşmış ibarələrlə yazılmışdır ki, müəllimlərin özləri dərk edə bilmirlər. Bəzi kitablar isə o qədər uzun və

pərəkəndədir ki, onları anlamaq çox çətindir..."

Uşaqların oxu materialına olan ehtiyacını həssaslıqla duyan **A. Bakıxanov** həmin ehtiyacın aradan qaldırılmasına təşəbbüs göstərmişdir. "Gülüstani-İrəm", "Təhziübül-əxlaq", "Əsrarül-mələküt" və s. kimi tarixi, elmi-fəlsəfi əsərləri ilə yanaşı, müxtəlif yaşlı uşaqların maraq dairəsinə anlaq səviyyəsinə uyğun mənzum hekayələr ("Ümidin boşa çıxması", "Hikmətin fəziləti", "Hind əfsanəsi" və s.); təmsillər ("Tülkü və qoyun", "Qurd və İlbiz", "Yersiz iftixar") yazmış, rus təmsilçisi **İ. A. Krılovun** "Eşşək və bülbül" təmsilini tərcümə etmişdir. Görkəmli şair uşaqların psixologiyasını, maraqlarını nəzərə alaraq təmsilə müraciət etmiş, qeyri-insan varlıqları şəxsləndirmək və nitqləndirməklə bəzi adamların əxlaqına hopmuş acgözlük, xudpəsəndlik, lovgalıq və s. xüsusiyyətləri tənqid obyektini seçmiş, uşaqlarda belə xüsusiyyətlərə nifrət, təvazökarlıq, təmkinlilik, işgüzarlıq və s. kimi əxlaqi keyfiyyətlərə rəğbət hissi yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Onun mənzum hekayələrində ağıl, bilik, mərifət, yaxşılıq, həqiqət təbliğ olunur. "Hikmətin fəziləti" adlı mənzum hekayədə qocanın dilindən söylənən

"Hər şeydən yaxşıdır, yaxşılıq özü,
Çünki yaxşı sifət olarsa səndə,
Afərin söyləyər dost da, düşmən də".

fikir maarifçi şairin özünün fikridir, bununla o, insanları yaxşılığa, xeyirxahlığa çağırır. Hekayənin əxlaqi fikir ifadə edən misralarla tamamlanması şairin təbliğ etdiyi ideyanı daha aydın göstərir.

Ey Qüdsi, hikmətdən varsa xəbərin,
Yaxşı adamlarda olsun nəzərin.

A. Bakıxanovun yaradıcılığında uşaqların tərbiyəsi baxımından çox maraqlı əsərlərdən biri də "Nəsihətnamə"dir. Kitabda verilən 103 nəsihətin, demək olar ki, hamısı əsrlərin sınağından çıxmış təcrübədən alınan nəticədir.

Azərbaycanda maarifçilik ideyası yayıldıqca yazıçı və şairlər uşaqları nəzərdən qaçırmır, onların anlaq səviyyələrinə zövqlərinə uyğun bədii nümunələr yazmağı diqqət mərkəzində saxlayırlar. XIX əsrin Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi **Qasım bəy Zakir** uşaq yazıçısı olmasa da, uşaqların maraqla oxuduqları "Aslan və çaqqal", "Dəvə və eşşək" "Sədaqətli dostlar", "Tülkü və qurd", "Tülkü və şir" və s. kimi təmsillər və bir sıra maraqlı mənzum hekayələr yazmışdır. Şairin "Dəvə və eşşək" adlı təmsilində yük çəkməkdən haldan düşmüş dəvə ilə eşşək işə yaramadıqları üçün sahibi tərəfindən sərbəst buraxılır. Sahibsiz qalmış heyvanlar çəmənlərdə yeyib-içir, sakit həyat keçirirlər. Bir müddətdən sonra ətə-qana gələn eşşək dəvəyə müraciət edir və oxumaq həvəsində olduğunu bildirir. Dəvə e'tiraz edir:

-Oxuma! Yoldan keçən karvan adamları eşidər, bizim rahatlığımızı pozar, aparıb yükləyərler.

Eşşək dəvənin sözüne qulaq asmır, anqırmağa başlayır. Eşşəyin anqırmasını eşidən karvan sahibi (sarban) hər

ikisini aparıb yükləyir. Eşşək apara bilmir, yorulur. Karvan sahibi eşşəyin yükünü dəvənin belinə yığır. Bir qədər getdikdən sonra eşşək yenə yorulur onun özünü də dəvənin belinə qoyur. Yol enişə düşəndə dəvə boynunu qatlayıb belindəki eşşəyə deyir:

-İndi mən lökləmək istəyirəm. Eşşək yıxılacağına bilib, yalvarmağa başlayır ki, lökləməsin. Dəvə eşşəyin günahını başa salır:

-Dedim oxuma! Eşitmədin, qərəz sandın. Mənim də könlümə lökləmək düşür.- deyərək lökləməyə başlayır. Eşşək dəvənin üstündə özünü saxlaya bilmir, yıxılır və daşa dəyib parça-parça olur.

Təmsildən çıxan nəticə aydındır: əgər eşşək dəvənin sözüne baxsaydı, anqırmasaydı karvan adamı onları tapıb yükləməzdi, eşşək də dəvənin belindən yıxılıb ölməzdi. Bu nəticə "böyüyün sözüne baxmayan böyürə-böyürə qalar" atalar sözünün məzmunu ilə səsləndiyinə heç bir şübhə yeri yoxdur.

XIX əsrdə uşaqların qiraət materialına ehtiyacın ödənilməsinə qayğı və təşəbbüs göstərən, fəaliyyəti təqdir olunan sənətkarlardan biri də **Seyid Əzim Şirvanidir**. Bu maarifpərvər şair bədii yaradıcılıqla yanaşı məktəbdarlıqla da, məşğul olduğundan oxu materiallarına olan ehtiyacı duyub, onun ödənilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. Bu məqsədlə özü müxtəlif xarakterli materiallar hazırlayıb. "Rəbbiül-ətfal" adı altında dərs vəsaiti hazırlayır. Bu şe'r və nəsr parçalarından müxtəlif vaxtlarda istifadə olunmuş, indi də olunur.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına qayğı güclənməyə başlayır. Əsrin əvvəllərində uşaq mətbuatı

orqanına ehtiyac açıqaydın hiss edilirdi, "Dəbistan", "Rəhbər", "Məktəb" jurnallarının nəşrə başlaması bu ehtiyacın qismən də olsa ödənilməsinə xidmət etmək məqsədini daşımışdır. Dövrün açıqfikirli ziyalıları həmin jurnalların nəşrini alqışlamışlar. Xalqın maariflənməsi yolunda yorulmadan çalışan yazıçı N.Nərimanov 1906-cı ildə "İrşad" qəzetində "Dəbistan" jurnalının nəşri münasibətilə dərc etdirdiyi məqaləsində yazırdı: "Bu vaxtadək kitab-sızlıqdan uşaqlarımız zərərli, əqidəni pozan kitablar oxuyub nələc qalmışlar. "Dəbistan" isə bu tövri kitabların aradan götürülməyinə səbəb olub, zəmanəmizə lazım olan məlumatlar verməyini gözləyirik. Bəli, oxuyanlarımızda qeyrət görünür, hər kəs öz qüvvəsinə görə işləyir. İşləyin, qeyrətli qardaşlarım, işləyin. Qoy millətin afərin səsi sizə ürək verib qeyrətinizi dəxi də artırsın".

Bu sözlərdən aydın olur ki, uşaqlara maraqlı oxu materiallarının verilməsi sahəsində "Dəbistan"dan ümid gözlənilirdi.

Həmin jurnallar arasında nəşr baxımından nisbətən uzun ömürlüsü "Məktəb" jurnalı olmuşdur. Sonralar Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri kimi şöhrətlənən A.Səhhet, A.Şaiq, S.S.Axundov, S.M.Qənizadə və b. sənətkarlar həmin jurnalların səhifələrində maraqlı yazılarla çıxış etmişlər.

Bütün bunlar onu göstərir ki, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına qayğı getdikcə artır. Ədəbiyyatımızın görkəmli simaları öz yaradıcılıqlarında uşaq ədəbiyyatını inkişaf etdirməyə xüsusi yer verirlər. **C.Məmmədquluzadənin** "kiçik hekayələr ustası" adlanması uşaq ədəbiyyatında onun yerini müəy-

yənləşdirir. Bu görkəmli sənətkar öz yaradıcılığında uşaqların tərbiyə olunmalarına, valideyn-övlad münasibətinə diqqətəlayiq yer vermişdir. Uşaqların taleyi, düzgün tərbiyə olunması onu həmişə düşündürür. "İki alma", "Saqqallı uşaq" və s. kimi hekayələrində uşaqların düzgün tərbiyə olunmasında valideynlərin rolu öz ifadəsini çox aydın tapır. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı oxucular tərəfindən, görkəmli sənətkarlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Tanınmış qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov C.Məmmədquluzadə yaradıcılığını belə şərciyyələndirir:

"Dünya Şərqi poeziyasının nəhənglərini çoxdan tanıyır... Bədii təfəkkürün nəsr forması Şərqi yazılı ədəbiyyatında xeyli gec meydana gəlmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə türkdilli xalqların ədəbiyyatlarının yaratdığı nəsrə çox mühüm bir simadır. O, müasir realist yazı üslubunun, müasir nəsr formasının banilərindən biridir. Bunu biz "Dənabəş kəndinin əhvalatları" povestində, bir silsilə hekayələrində, xüsusən kamil formaya malik olan "Poçt qutusu", "Kişmiş oyanu" kimi hekayələrdə duyuruq. Bax, hekayəni bu cür yazarlar! Komediya, faciə və dram ünsürlərini birləşdirən "Ölülər" pyesi nə qədər gözəl və cazibədardır. İndiki halda Azərbaycan xalqı görkəmli sənətkarı və maarifçisi Cəlil Məmmədquluzadənin vasitəsilə elə bil ki, dünya bədii ədəbiyyatında qazandığı nailiyyətləri yenidən bəşəriyyətə açıb göstərir".

Yazıcının nəsrinə verilən yüksək qiymət həm də onun uşaqlar üçün yazdığı hekayələri ilə bağlıdır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını **Mirzə Ələkbər Sabirsiz** təsəvvür etmək çətindir. Ədəbiyyatımızda çox

ciddi bir üslubu olan inqilabi satiranın yaradıcısı Sabirin əsərləri öz kəsərliliyi ilə fərqlənir. Lakin böyük istedad sahibi olan Sabir uşaqlar, hətta kiçik yaşlı uşaqlar üçün də gözəl nümunələr yazmışdır. İnkâr edilməz həqiqətdir ki, valideynlər yenicə dil açmağa başlayan uşağına "Yaz günləri", "Uşaq və buz" kimi şe'rləri öyrədir. Hələ sözləri aydın tələffüz edə bilməyən uşaq

Gəl, gəl, a yaz günləri,
İlin əzəz günləri!...

misralarını əzbər deyir. Bu, Sabir şe'rinin sadəliyi, oynaqlığı, ahəngdarlığı, poetik gücü, başlıcası isə uşağı əhatə edən mühütlə bağlı olması onun qəlbinə, şüuruna nüfuz etməsinə şərait yaradır. Bu böyük söz ustadı uşağı əhatə edən ətraf mühit, əşya və hadisə haqqında sözlə lövhə yaradır.

Dərsə gedən bir uşaq,
Çıxdı buz üstə qoçaq.
...Sürüşdü birdən- birə
Düşdü üzü üstə yerə.

misraları oxunanda həmin lövhə -buz üstə sürüşüb yıxılmış uşaq adamın gözü qarşısında canlanır.

Yaxud "Qarınca" şe'rini oxuyanda kiçik həşərat olan qarışqanın özündən böyük və ağır olan şeyi izini itirmədən apardığı göz qarşısında canlanır.

M.Ə.Sabirin mənzum hekayələri, təmsilləri uşaqlar üçün daha maraqlıdır. Həm də bu ədəbi nümunələr maraqla oxunması ilə yanaşı uşaqların əməyə, işə sövq edilməsi, doğruçuluğa istiqamətləndirilməsi baxımından olduqca faydalıdır. Böyük şair uşaqlar üçün nəzərdə tutduğu belə əsərləri

yazarkən xalq yaradıcılığı və klassik ədəbiyyatdan bəhrələndiyi aydın hiss olunur: məsələn, "Yalançı çoban" mənzum hekayəsinin məzmunu "yalançının evi yandı heç kəs inanmadı" xalq məsələsinə əsaslanır. "Qoca bağban" mənzum hekayəsi məzmunca Nizami Gəncəvinin "Kərpickəsən qoca ilə cavan oğlanın hekayəsi" ilə səsleşir. Hekayədə söylənən "Əkiblər yemişik, əkirik yesinlər" fikri ciddi əhəmiyyət kəsb edir: yaşlı nəsiləndən miras qalan maddi nemətdən istifadə edən gəncləri əməyə, maddi istehsal prosesində iştirak etməyə çağırır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında M.Ə.Sabirin mövqeyindən danışanda onun "Ağacın bəhsi", rus təmsilçisi İ.A.Krılodan tərcümə etdiyi "Qarğa və tülkü" əsərləri diqqəti daha çox cəlb edir. Bu əsərlərdə şair nitqləndirmə və şəxsləndirmə yolu ilə insan əxlaqında özünə yer edən lovğalıq, yaltaqlıq, yalançı tərifə uymaq kimi mənfi xüsusiyyətləri tənqid obyektinə çevirir.

Abbas Səhhət Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli simalarından biridir. A.Səhhət bir sıra ciddi romantik əsərlərlə yanaşı, uşaqların maraq dairəsinə, anlaq səviyyəsinə uyğun kiçik şe'rlər, təmsillər də yazmışdır. A.Səhhətin uşaqlar üçün yazdığı şe'rləri dil sadəliyi, həyatla bağlılığı baxımından fərqlənir və sevilə-sevilə oxunur. Şairin "Köç", "Tənbəl", "Məktəb şagirdi", "İki uşaq", "Ana və oğul", "Ata və oğul", "Oğru və anası", "Ana və bala", "Quşlar", "Gün və külək" və s. kimi əsərləri bu qəbildəndir. Abbas Səhhətin uşaqlar üçün yazdığı şe'rlər üslubca sadə olduğu kimi, tərbiyəvi cəhətdən də olduqca faydalıdır. Belə şe'rlərdə düzlük, doğruçuluq, zəh-

məsevərlik kimi mə'nəvi keyfiyyətlərin uşaqlara aşılması qarşıya məqsəd qoyulur. Bunlarla yanaşı, uşaqlar onları əhatə edən mühitlə, təbiətlə, adamların həyat-tərzi ilə tanış edilir. Şairin dillər özəri olan "Quşlar" şe'rindən aşağıdakı misralara nəzər salaq:

Quşlar, quşlar, a quşlar,
Qaranquşlar, a quşlar!
Cəh-cəh vurun burada,
Gah yerdə, gah havada.
A quşların getməyin,
Məni qəmgin etməyin!

Bu misralarda şair quşların təbiətə yaraşlı olduğunu, ona gözəllik bəxş etdiyinə sadə, poetik dillə ifadə edir. Quşların köçüb getməsi ilə sanki təbiətin kasıblaşdığını anlayır.

"Yaz" şe'rindən aşağıdakı misralara nəzər salmaq olar:

O gün ki, fəslə, yaz olur,
Gecə-gündüz taraz olur.
Havanın artır istisi,
Daha soyuqlar az olur...

Göründüyü kimi, şe'r ahəngi, oynaqlığı baxımından maraqlı olduğu qədər də həsr olunduğu mövzuya (yaz fəslinə) dair təsəvvür ək cəhətdən faydalıdır. Şair uşaq şe'rələrində ("Yay" səhəri", "Payız", "Qış" və s.) də təbiətə dair maraqlı mə'lumat verir. Ümumiyyətlə, A.Səhətin uşaqlar üçün yazdığı ədəbi nümunələri tə'lim-tərbiyə baxımından olduqca maraqlıdır, şagirdlərin çıxardıqları əxlaqi fikir aydın ifadə olunur. Bu cəhətdən "Oğru və anası" şe'ri diqqəti cəlb edir: məktəbli uşaq yoldaşının kitabını oğurladığını bilən ana onun səhvini deməməsi üzündən uşaq oğurluğa qurşanır, nəticədə

quldurluq üstündə yaxalanıb, mühakimə olunur, cəza hökmü olduğu zaman öz səhvini başa düşür və bu işdə anasını ittiham edərək hakimlərə müraciətlə deyir:

Ay hakimlər, müqəssirəm doğrudur,
Əslində mənim anam oğrudur...

Şair uşağın pis iş gördüyünü dərk etdirdiyi kimi valideyinin tərbiyə işində səhvə yol verdiyini də başa salır.

A.Səhətin yazdığı təmsillər ("İki dana", "Sərçə və qırğı", "Qarışqa və milçək", "Gün və külək", "Ayı və arılar", "İt və kölgəsi", "Ulaq və aslan" və s.) də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını zənginləşdirən nümunələrdir.

Şair uşaqlar üçün maraqlı orijinal əsərlər yazmaqla yanaşı, tərcümə yolu ilə də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir. O, rus və Avropa ədəbiyyatının bir sıra görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılıq nümunələrini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan söz-sənətkarlarından biri də **Süleyman Sani Axundovdur**. Geniş yaradıcılıq diapozonuna malik olan S.S.Axundovun yaradıcılığında uşaq dünyası, uşaq psixologiyası geniş yer tutur.

S.S.Axundovun pedaqoji işdə çalışdığından uşaqların yaşına, qavrama imkanına müvafiq bədii ədəbiyyata olan ehtiyacı duymuş və həmin ehtiyacı ödəmək üçün bir sıra hekayələr yazmışdır: Bu cəhətdən yazıcının "Qorxulu nağıllar" adı altında gedən hekayələr silsiləsi "Əhməd və Məleykə", "Abbas və Zeynəb", "Qaraca qız", "Nurəddin", "Əşrəf" diqqəti daha çox cəlb edir.

"Qaraca qız" hekayəsi nəinki S.S.Axundov yaradıcılığında, hətta Azərbaycan nəsr tarixində ən kamil hekayə kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı 1920-ci ildən sonra daha sürətli inkişaf yoluna düşdü, "Dəbistan", "Rəhbər", "Məktəb" jurnallarının təcrübəsi əsasında yeni uşaq mətbuat orqanları ("Maarif", "Qırmızı günəş" kimi jurnallar, "Qızıl gənclik", "Aydınlıq", "Gənc işçi" kimi qəzetlər sonrakı illərdə "Pioner", "Göyərçin" jurnalları, "Pioner" qəzeti və s. nəşr olunur. Bu mətbuat orqanları Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına güclü təkan verir.

1920-ci ildən e'tibarən Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı sahəsində yaşlı nəslə, ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri ilə yanaşı ədəbiyyata gələn yeni qüvvələr-cavan şair və yazıçılar da uşaqların anlaq səviyyəsinə, maraqlarına uyğun əsərlərin yazılması sahəsində diqqətəlayiq fəaliyyət göstərmişlər.

Bu dövrdə yaşlı nəslə təmsil edən, lakin Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında gənclik ruhu ilə fəaliyyət göstərən, gənclərlə çiyin-çiyinə işləyən görkəmli sənətkar, yaxşı müəllim mücəssəməsi **Abdulla Şaiqin** xüsusi yeri var.

Şaiqin qələmindən çıxan "Uşaq çeşməyi", "Gülşəni-Ədəbiyyə", "Gülzar", "Qıraət kitabı", "Milli qıraət", "İkinci il" "Dördüncü il" və s. dərs kitablarının uşaq ədəbiyyatının inkişafına tə'siri şübhəsizdir. A.Şaiqin dil sadəliyi, uşaq psixologiyasının

nəzərə alınması, sənətkar həssaslığı, həyat hadisələrindən düzgün nəticə çıxara bilmək və onu milli zəmində vermək bacarığı başqa uşaq yazıçıları üçün nümunə məktəbidir.

A.Şaiqin uşaq psixologiyasına uyğun çoxsaylı şe'rlərin müəllifidir. "Xoruz", "Uşaq və dovşan", "Keçi", "Çoban mahnısı", "Yetim cüca", "Payız nəğməsi", "Payızın son ayı", "Bahar" və s. kimi şe'rlər dillər əzbəri olan və uzun müddət yaddaşdan silinməyən ədəbi nümunələrdir.

Əsrin qırxıncı illərindən sonra Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafı söz sənətkarlarının diqqətini xüsusilə cəlb edir. Xalq şairi S.Vurğunun "Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq" adlı məqaləsi bu sahəyə diqqəti artırmaq üçün bir çağırış rolunu oynadı. Bir tərəfdən görkəmli sənətkarlar öz yaradıcılığında uşaqlar üçün ədəbi nümunələr yaradır, digər tərəfdən sənətkarların bir qismi uşaq yazıçısı kimi püxtələşir. M.Rzaquluzadə, M.Dilbazi, M.M.Seyidzadə, E.Ağayev, Z.Cabbarzadə, X.Əliböyli, X.Hasilova, T.Elçin, İ.Tapdıq, M.Əliyev, T.Mütəllibov, H.Ziya, T.Mahmud, M.Aslan, Z.Xəlil, Ə.Babayev, B.Həsənov, Ə.Səmədov, N.Süleymanov, Ə.Əhmədova və b. ədəbiyyatımızda uşaq yazıçısı kimi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının çoxsaylı nümayəndələri yetişdiyi kimi, janr, mövzu, məzmun cəhətdən də zənginləşir, bu ədəbiyyat şe'r, nəsr, dramaturgiya istiqamətində inkişaf edir.

***

*Vidadi Xəlilov,
pedaqoji elmlər doktoru, professor*

Hər bir xalqın mədəniyyəti, mədəni tərəqqisi ilə bağlı elə şəxsiyyətlər olmuşdur ki, onların həyatı, fəaliyyəti, mənəli ömür yolu zaman keçdikcə daha çox yad edilir, diqqət mərkəzinə gətirilir, dərin məhəbbətlə öyrənilir, gələcək nəsillərə nümunə göstərilir.

Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyov da məhz belə bir dahi şəxsiyyətdir. Təbiət bu böyük insanı, min bir qüdrətilə yaratmış, parlaq istedad, zəka sahibi, nadir bir sima kimi bütün dünyada məşhur etmişdir. Dünyanın ayrı-ayrı xalqları, sənət sevrələri, geniş oxucu kütləsi üçün müxtəlif illərdə nəşr olunmuş ümumi və xüsusi ensiklopediyalarda Ü.Hacıbəyov şəxsiyyəti belə xarakterizə olunur: dahi bəstəkar, musiqişünas alim, publisist, dramaturq, pedaqoq və ictimai xadim, müasir Azərbaycan milli operasının professional musiqi sənətinin banisi, SSRİ Xalq artisti, Dövlət mükafatları laureatı, professor, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademiki.

Ü.Hacıbəyov sözün geniş mənasında klassik mədəniyyət xadimimiz, mədəniyyət tariximizin ən parlaq ulduzu, bu günümüz və gələcəyimizdir. Məhz buna görədir ki, xalqımız, dövlətimiz böyük Üzeyir bəyin xatirəsini dənə-dənə yad edir, əziz tutur.

Dillərdə, qəblərdə yaşayan bu böyük insanın ömür yolu haradan başlamış? Hansı istiqamətlərdə davam edib? Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyov 18 sentyabr 1885-ci ildə Ağcabədidə kənd mirzəsinin ailəsində dünyaya gəlib. Ailəsi Şuşaya

köçdükdən sonra ilk təhsilini oradakı ikisinfli rus-Azərbaycan məktəbində almışdır. O dövrdə Şuşanın zəngin musiqi həyatı, musiqi ifaçılıq ənənələri balaca Üzeyirdə xoş təəssürat, bu sənətə böyük maraq oyatmışdır. Onun ilk musiqi müəllimi dayısı-Azərbaycan xalq musiqisinin gözəl bilicisi Ağalar Əliverdibəyov olmuşdur. Şübhəsiz, doğma şəhərin zəngin musiqi mühiti də ona qüvvətli təsir göstərmişdir.

1897-1898-ci illərdə böyük-ədib dramaturq Ə.B.Haqqverdiyevin rəhbərliyi və görkəmli xanəndə Cabbar Qaryağdı oğlunun ifası ilə Şuşada göstərilən "Məcnun Leylinin məzarı üstündə" tamaşasından çox təsirlənmiş və bu onun gələcək həyat yoluna təkan vermişdir.

Yeniyetmə-gənc Üzeyirin dünya-görüşünün inkişafında Qori müəllimlər seminariyasının böyük rolu

olmuşdur. Ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai sinifləri üçün müəllim hazırlayan bu seminariyanın tələbələrinə musiqi təhsili də verilirdi.

Ü.Hacıbəyov 1899-1904-cü illərdə orada təhsil alarkən dünya xalqları mədəniyyətinin ən gözəl nümunələri ilə yaxından tanış olmuş, Qərbi Avropa, rus bəstəkarlarının bir sıra məşhur əsərlərinin mə'nəvi-estetik mahiyyətini mükəmməl mənimsəmiş, eyni zamanda skripka və baritonda çalmağı öyrənmiş, sadə musiqi nəzəriyyəsi və solfecio məşğələlərində, habelə seminariyanın xorunda və orkestrində fəal iştirak etmişdir. Bu prosesdə o, xalq mahnılarının melodiyasını nota köçürmək qabiliyyətinə də yiyələnmişdir.

Xalqımızın maarifini, mədəniyyətini yüksək səviyyəyə qaldırmaq arzusu ilə yorulmadan çalışan Ü.Hacıbəyov 1904-cü ildə seminariyanı bitirdikdən sonra Cəbrayıl qəzasının Hadrut kəndinə müəllim tə'yin edilmiş, bir il orada işlədikdən sonra Bakıya gəlmiş, Bibiheybətdə, sonralar isə "Səadət" məktəbində dərs demiş, 1907-ci ildə Bakıda Azərbaycan dilində "Hesab məsələləri" və "Mətbuatda istifadə olunan siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin türki-rusi və rusi-türki lüğəti"ni nəşr etdirmişdir. Milli silahlı qüvvələrimizin yeni yarandığı və formalaşdığı bir vaxtda həmin lüğət əsgər və zabitləmiz, müəllim və şagirdlərimiz, həmçinin hərbi terminologiya üzrə çalışan mütəxəssislərimiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bədii yaradıcılığa publisistika ilə başlamış bəstəkar "Kaspi", "Həyat", "Tərəqqi", "Həqiqət", "İqbal", "Yeni İqbal" qəzetlərində və "Molla Nəsrəddin" jurnalında "Ordan-burdan", "O yan bu yan" və s. Başlıqlar altında "Ü", "Filankəs", "Behmönkəs" və s. gizli imzalarla dövrün mühüm

ictimai-siyasi, maarifçilik məsələlərinə dair çoxlu məqalə, felyeton və satirik miniatürlər dərc etdirmişdir. O, həmin dövrdə N.V. Qoqolun "Şinel" povestini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, bir sıra hekayələr, miniatürlər (Qarabağın keçmiş günlərindən", "Ata və oğul", Quyruqlu ulduz" və s.) yazmışdır.

Elmin mədəniyyətin bütün sahələrində daim yenilik hissi ilə çalışan Ü.Hacıbəyovun yaradıcılıq axtarışları gözəl bəhrəsini vermişdir. 1908-ci il yanvarın 25-də dövrünün böyük xeyriyyəçisi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında Füzulinin eyni adı poeması əsasında səhnələşdirilən "Leyli və Məcnun" operası ilə təkə Azərbaycanca deyil, bütün müsəlman Şərqiində opera sənətinin əsası qoyulmuşdur. O, "Leyli və Məcnundan Koroğluya qədər" adlı məqaləsində yazırdı: "Leyli və Məcnun necə yaranmışdır? Mən bu əsər üzərində 1907-ci ildə işləməyə başlamışam: lakin məndə bu ideya xeyli əvvəl, təxminən 1897-1898-ci illərdə, mən on üç yaşlı uşaq ikən doğma şəhərim Şuşada həvəskar aktyorların ifasında "Məcnun Leylinin məzarı üstündə" səhnəsini gördükdən sonra yaranmışdı.

"Həmin səhnə məni o qədər həyəcanlandırdı ki, bir neçə gündən sonra Bakıya gəlib operaya bənzər bir şey yazmaq fikrinə düşdüm. Mən xalq yaradıcılığının klassik nümunələri olan muğamlardan musiqi materialı kimi istifadə etməyi nəzərdə tutmuşdum. Vəzifəm ancaq Füzuli poemasının sözlərinə forma və məzmunca zəngin, rəngarəng muğamlardan musiqi seçmək, hadisələrin dramatik planını işləyib hazırlamaq idi."

1911-ci ildə Ü.Hacıbəyov musiqi təhsilini təkmilləşdirmək və bəstəkarlıq texnikasını artırmaq məqsədilə Moskvaya yola düşmüşdür. Sonra o,

Peterburq konservatoriyasında təhsilini davam etdirərək görkəmli musiqişünaslardan çox şey öyrənir.

İstə'dadlı bəstəkar 1908-1914-cü illərdə bir-birinin ardınca "Şeyx Sən'an", "Rüstəm və Zöhrab", "Şah Abbas və Xurşud banu", "Harun və Leyla", "Əsli və Kərəm", "Ər və arvad", "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan" kimi opera və musiqili komediyalarını yazmışdır. Həmin əsərlərdən bir çoxu illər keçdikcə tiztez tamaşaya qoyulmuş və məşhurlaşmışdır. Xüsusilə "Arşın mal alan" operettası daha çox məşhurlaşmış ona əbədi şöhrət gətirmişdir. "Əsli və Kərəm", operası, habelə "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan" operetları indi teatrlarımızın repertuarında özünə möhkəm yer tutur, tamaşaçıların zövqünü oxşayır. Son illərin mə'lumatına görə "Arşın mal alan" operettası dünya xalqlarının 60-dan çox dilinə tərcümə olunmuş, milli teatrlarda tamaşaya qoyulmuş, dörd dəfə ekranlaşdırılmışdır.

Ü.Hacıbəyov yeganə bəstəkardır ki, istə'dad və bacarığını həm musiqi, həm ədəbi, pedaqoji, həm də publistika sahəsində sınanmış, bir-birindən dəyərli səhnə əsərlərinin yaradılması sahəsində yorulmadan çalışmışdır.

1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası yarandığı vaxtdan Ü.Hacıbəyov ölkəmizdə musiqi mədəniyyətini hər vasitə ilə yüksəklərə qaldırmaq, milli musiqi ən'ənələrini diqqətlə mənimsəmək, öyrənmək və bu əsasda yeni janrlar, formalar ortaya çıxarmaq, ümum-bəşəri əhəmiyyət kəsb edən musiqi alətlərində ifaçılıq məharəti göstərə bilən ifaçılar, pedaqoqlar nəslini yetişdirmək məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. Heyrət doğuran cəhətlərdən biri də bu idi ki, o, hər hansı əsəri qələmə alarkən, xalq ruhunu, xalq yaradıcılığı nümu-

nələrini əsas götürürdü. O, belə qənaətə gəlmişdi ki, xalq incəsənəti, folklor nümunələri mə'nəvi-estetik cəhətdən çox zəngindir. Bunlarda dil çox rəngarəngdir. Bu münasibətlə o, "Musiqidə xəlqilik" adlı məşhur məqaləsində yazırdı: "İlk gözəl nəğmə və rəqs melodiyaalarının yaradıcısı xalq özüdür. Bizə bu gün nümunə olan xalq nəğmələri əsrlərdən bəri işləne-ışləne yaradılmış və yalnız bizim zəmanəmizdə həqiqi bədii formalar almışdır.

Bununla belə, xalq yalnız yaradıcı, yalnız kompozitor deyildir; xalq eyni zamanda misilsiz tənqidçi və musiqi əsərlərinin ən yaxşı "istehlakçısıdır", xalq musiqi əsərlərinə diqqətlə yanaşır, yaxsını pisdən seçir və hər çeşidli saxta gözəllikləri və ideyasız dəbdəbələri amansızcasına rədd edir.

Şəxsən öz haqqımda mən bunu deyə bilərəm ki, xalq musiqisini əsaslı şəkildə öyrənməyincə böyük əsərlər yazmağa tələsməmişəm."

Ü.Hacıbəyov hələ 20-30-cu illərdə respublikamızda musiqi maarifinin, musiqi mədəniyyətinin hər vasitə ilə inkişafına çalışarkən bu mühüm yaradıcılıq prinsipini əsas götürür, gənc musiqi kadrlarını da bu ruhda yetişdirməyə sə'y göstərirdi.

Azərbaycanda ilk professional musiqi kollektivlərinin yaradılması da böyük sənət bahadırının adı ilə bağlıdır. Ü.Hacıbəyov 1931-ci ildə Respublika Radio Verilişləri İdarəsi nəzdində notla çalan Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri təşkil etmiş, bu orkestr üçün dəyərli əsərlər yazmışdır.

Ü.Hacıbəyov yaxşı bilirdi ki, xor sənətini inkişaf etdirmədən musiqi mədəniyyətini yüksək səviyyəyə qaldırmaq olmaz. Bu münasibətlə də o, 1936-cı ildə respublikada ilk dövlət xorunu təşkil etmişdir. Daim yaradıcılıq axtarışında olan bəstəkar bir

müddət həmin kollektivə rəhbərlik etmiş ayrı-ayrı xalq mahnılarını, bəstəkar yaradıcılığı nümunələrinin çoxsəslili ifasına nail olmuşdur.

Həmin illərdə bütün sahələrdə novatorcasına çalışan bəstəkar Azərbaycan xalq musiqi ənənələri əsasında yeni ruhlu Avropa musiqi mədəniyyətinin mütərəqqi cəhətlərini əks etdirən opera yazmaq üzrə inadlı axtarışlarını davam etdirirdi.

1937-ci il aprelin 30-da Mirzə Fətəli Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının səhnəsində Ü.Hacıbəyovun "Koroğlu" operası tamaşaya qoyulur bu əsər çox böyük əks-səda verərək Azərbaycan musiqi sənətinin qızıl fonduna daxil olur.

Operanı dərin vətənpərvərlik əzmi ilə yazan Ü.Hacıbəyov klassik opera formasını əsas götürmüş, çox təsirli, bitgin ariyalar, kütləvi xor səhnələri, ansambllar, xoreoqrafik lövhələr, reçitativlər kompleksindən məharətlə istifadə etmişdir. Başdan ayağa xalq ruhu ilə aşılana operanın mövzusu da xalqın həyatından götürülmüş, əvsənəvi xalq qəhrəmanının müqəddəs obrazı ilhamla yaradılmışdır. Koroğlu xalq qəhrəmanı olmaqla yanaşı həm də aşıqdır. Bir əlində misri qılınc, bir əlində saz olan qəhrəmanın qeyri-adi təbiətini musiqi dili ilə çox gözəl əks etdirən bəstəkar demək olar ki, aşiq musiqi üslubunu əsas götürmüşdür. Simfonik orkestrin tərkibinə Azərbaycan xalq musiqi alətlərini də daxil edərək operanın və orkestrin milli və bəşəri ruhda səslənməsinə zəmin yaratmışdır.

Böyük Vətən müharibəsi illərində müxtəlif teatr səhnələrində oynanılan bu opera qəhrəman əsgərlərə, geniş tamaşaçı kütləsinə qüdrətli təsir göstərir, onların qələbəyə inamını artırır.

1988-ci ildən başlayaraq erməni

fəşistlərinin Azərbaycan xalqını e'lan olunmamış müharibəyə cəlb etdiyi indiki dövrdə də "Koroğlu" operası-xüsusilə, uvertüra daha əzəmətlə səslənir, insanlarda gələcəyə inamı, qələbə əzmini qüvvətləndirir.

Ü.Hacıbəyovun 1941-1945-ci illərdə hərbi-vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı "Çağırış", "Döyüşçülər marşı", "Yaxşı yol", "Ananın nəsihəti", "Vətən Ordusu", "Cəngi", "Şəfqət bacısı", "Vətən və cəbhə" əsərləri öz aktuallığı ilə indi də diqqəti cəlb edir.

Ü.Hacıbəyov 40-cı illərin ikinci yarısında da müxtəlif janrlı əsərlər üzərində ilhamla işləmiş, yazıb-yaratmışdır. Onun dahi Azərbaycan şairi N.Gəncəvinin qəzəlləri əsasında yazdığı "Sənsiz", "Sevgili canan" romansları və "Nizami" kantatası həmin illərin məhsuludur. Bəstəkar "Firuzə" operası üzərində də işləmiş, lakin onu tamamlaya bilməmişdir. Ağır xəstəlikdən sonra 1948-ci il noyabrın 23-də dünyasını dəyişmişdir. Dahi bəstəkarın vəfatından sonra xalqımız, dövlətimiz onun xatirəsini həmişə əziz tutmuş, əbədiləşdirmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Şuşadakı musiqi məktəbinə Ü.Hacıbəyovun adı verilmiş, orada və Bakıda bəstəkarın ev muzeyi təşkil olunmuşdur. Bakı Musiqi Akademiyası Ü.Hacıbəyovun adını daşıyır. Bakıda və respublikamızın digər şəhərlərində Ü.Hacıbəyov adına küçələr var. Azərbaycan Dövlət Simfonik orkestri Ü.Hacıbəyovun adını daşıyır. Ü.Hacıbəyov daim xalqla bağlı dahi sənətkar, böyük şəxsiyyət olmuşdur. O, bütün həyatı, fəaliyyəti dövründə Azərbaycan xalq musiqisinə çox böyük qiymət verir, bəstəkarlarımızın yaradıcılığında tükənməz mövzu mənbəyi olduğunu dənə-dənə qeyd edirdi. Bu problemin elmi təminatını

vermək məqsədilə 1925-ci ildən başlayaraq "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" adlı möhtəşəm əsər üzərində işləmiş, 1945-ci ildə onu tamamlamışdır. Məhz bu əsər bəstəkarın görkəmli musiqişünas alim kimi tanıtılmışdır.

Ü.Hacıbəyovun xalq yaradıcılığı nümunələrinə, habelə müxtəlif janrlı musiqi əsərlərinin təhsil və tərbiyəvi əhəmiyyətinə dair yazdığı elmi məqalələr müəllimlərə, sənətşünaslıq sahəsində çalışan tədqiqatçılara yol göstərir.

Dahi sənətkarın həyat və yaradıcılığından söhbət açarkən onun böyük vətəndaşlıq qüruru ilə çalışdığı elm-mədəniyyət müəssisələrini də yaddan çıxarmaq olmaz. Ü.Hacıbəyov Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının rektoru, respublika Elmlər Akademiyasının akademiki, Azərbaycan EA İncəsənət İnstitutunun direktoru, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri olmuş, xalqın mədəni səviyyəsinin hər vasitə ilə yüksəldilməsi üçün mühüm tədbirlərin təşəbbüskarı və təşkilatçısı kimi tanınmışdır. Bu gün isə onun sənət dünyasına həsr olunmuş mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Belə tədbirlərdə bəstəkara ümumxalq məhəbbəti parlaq boyalar, müxtəlif ifadə vasitələri ilə nümayiş etdirilir. Təsədüfi deyildir ki, 1995-ci ilin sentyabr ayında dahi sənətkarın anadan olmasının 110 illili münasibətilə keçirilən yubiley gecəsini möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyev cənabları Azərbaycan xalqının milli bayramı, mədəniyyət, musiqi bayramı adlandırmış və həmin

gecədəki məşhur nitqində demişdir: "Üzeyir Hacıbəyovun əsərlərində tək-cə musiqi yox, onun ictimai-siyasi və mənəvi məzmunu¹ da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bəstəkarın əsərlərinin hamısında insan azadlığı, insanın paklığı, səmimiyyəti, insanların bir-birinə münasibəti təənnüm edilə bilər. Ola bilər ilk dəfədir ki, Ü.Hacıbəyovun yubiley mərasimində respublikanın prezidenti söz söyləyir. Bu heç də təsadüfi deyil. Çünki Ü.Hacıbəyov dahi bir bəstəkar, musiqiçi, eyni zamanda böyük alimdir, filosofdur, maarifçidir. Xalqımızda milli dirçəliş, milli oyanış, milli özünüdərk hisslərinin yaranmasında, formalaşmasında, inkişaf etməsində Ü.Hacıbəyovun əsərləri və onun bilavasitə fəaliyyəti böyük rol oynamışdır. Azərbaycanlılar-gənclər, vətəndaşlarımız məhz Ü.Hacıbəyovun əsərlərindən ruhlanaraq Vətənimizi daha çox sevmişlər; onun musiqisini dinləyərək, onun əsərlərindən irəli gələn fikirlərin təsiri altına düşərək hiss etmişlər ki, Vətən, ölkə, millət hər bir irsan üçün nə qədər əzizdir, doğmadır" ("Azərbaycan" qəzeti, 20 sentyabr, 1995-ci il).

50 ilə yaxındır ki, Üzeyir Hacıbəyov aramızda yoxdur. Lakin o, mə'nən həmişə bizimlədir. Heç vaxt unudulmayıb. Qəlblərdə yaşayaraq, dillər əzbəri olub. Üzeyir Hacıbəyov həmişə seviləndir. Çünki o, həmişə xalqı düşünüb. Xalqın səadəti, mədəniyyəti yolunda yorulmadan çalışıb. İstəyib ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən inkişaf etmiş mədəni xalqları içərisində özünə layiqli yer tutsun.

***

GÖRKƏMLİ SƏNƏT ADAMLARI ÜZEYİR HACIBƏYOV H A Q Q I N D A

"Ü.Hacıbəyov Azərbaycan mədəniyyətinin böyük və nadir simalarındandır. Onun adı xalqımızın tarixində əbədi yaşayacaqdır. Musiqimizi onsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Operamızın və musiqili komediyamızın şah əsərlərini o yaratmışdır. Onun xalqımıza bəxş etdiyi "Koroğlu", "Arşın mal alan" səhnədə əbədi qalacaq yüksək sənət nümunələridir və həmişə insanların zövqünü oxşayacaqdır".

Mirzə İbrahimov,
*Azərbaycan Xalq yazıçısı, Sosialist
Əməyi Qəhrəmanı, akademik.*

* * *

"Üzeyir kimi böyük qəlbli əsil insanın nəcibliyindən, səxavətindən poemalar, dastanlar yazmaq olar. Üzeyir doğrudan da xalqımızın böyük oğlu və böyük xadimi idi".

Mikayıl Abdullayev,
*SSRİ Xalq rəssamı, Dövlət mükafatları və
Beynəlxalq Nehru Mükafatı laureatı, akademik.*

* * *

Üzeyir Hacıbəyov böyük təbii istedad sahibi, bir bəstəkar, görkəmli ictimai xadim idi. O, bütün həyatını Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafına həsr etdi.

Onun şagirdləri və ardıcilları-Azərbaycan bəstəkarları haqlı olaraq musiqi yaradıcılığında ön qabaqcıl yerlərdən birini tuturlar. Və bunda Üzeyir Hacıbəyovun misilsiz xidməti var".

Dmitri Şostakoviç
*SSRİ Xalq artisti, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı,
Dövlət mükafatları və Beynəlxalq sülh
mükafatı laureatı.*

* * *

"Üzeyir Hacıbəyov öz respublikasında-Azərbaycanda dəyərsizəməz dərəcədə böyük işlər görürdü. Onun Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafına göstərdiyi böyük xidmətləri adi sözlə ifadə etmək çətindir. Və bu gün-peşəkar Azərbaycan musiqisinin atası Üzeyir Hacıbəyovun əməyinin bəhrəsini görmək nə qədər xoşdur.

Azərbaycanın bütün tanınmış musiqiçiləri Üzeyir Hacıbəyovun övladları, nəvələri, nəticələridir".

Tixon Xrennikov
*SSRİ Xalq artisti, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı,
Dövlət mükafatları laureatı.*

* * *

"İndi Özbəkstanda elə bir şəhər tapmaq çətindir ki, bu ölməz musiqili komediya orda tamaşaya qoyulmamış olsun. Hətta kolxozlarda, kənd mədəniyyət evlərində özfəaliyyət teatrları da dönə-dönə "Arşın mal alan"ı oynayırlar. Bax, özbək xalqı dahi sənətkar Üzeyir Hacıbəyovu belə böyük

məhəbbətlə sevir.

Onun musiqisi, onun musiqisinin intonasiyaları xalqdan gəlir, saf, təmiz, dumdurudur. Ü.Hacıbəyov bütün bunları bitib-tükənməyən xalq musiqisi xəzinəsindən götürüb, götürdüklərinə əlavə yaraşlıq verib, yenidən xalqa qaytarıb".

Şərəf Ramazanov

Özbəkistan Respublikasının Xalq artisti

* * *

Qüdrətli bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovun musiqi irsi xüsusilə qiymətlidir. Bu ölməz sənətkarın yaradıcılığına hörmət etmək azdır, ona şüurlu surətdə böyük məhəbbət bəsləmək, onun yüksək sənətini zəngin irsini tədqiq etmək, öyrənmək lazımdır.

Fikrət Əmirov

*Azərbaycanın xalq artisti, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı,
Dövlət mükafatları laureatı*

* * *

ƏBƏDİ ÖVLAD

*Vətən yolunda şəhid olmuş əziz bacımız
Salatın Əsgərovanın yeganə oğlu Ceyhuna*

Hardan əsdi bu bəd külək?
Ürəyinə nisgil saldı.
Vaxtsız ölüm tüğyan edib,
Ananı əlindən aldı.

***

Üzündəki savinc, gülüş
Qəm-qüسسəyə qurban oldu.
Körpə çöhrən qızıl gül tək,
Nə tez açdı, nə tez soldu?

***

Qəlbindəki bu qəm, qüسسə
Qəlbimizə sığmır bu gün.
İndi hamı həsrət ilə
Bu dərđini çəkir sənin.

***

Düşünmə ki, anan ölüb,
Əziz bala, tək qalmısan.
Yeddi milyonluq xalqıma
Əbədi övlad olmusan.

Emin Baratoğlu
müəllim.

XALQINA, UŞAQ DÜNYASINA BAĞLI SƏNƏTKAR

*Əziz xalqım, hər bir işim,
Bir addımım yoxdur ki, mən,
Saf eşqinlə rühlanmayım,
Güc almayım qüdrətindən.
İllər boyu bu duyğunu yaşat-
dıqca ürəyimdə,
Vicdanım saf, qəlbim rahat,
təmiz olmuş çörəyim də.*

Bu misralar Azərbaycanın xalq şairəsi Mirvarid Dilbaziyə məxsusdur. O, XX əsr Azərbaycan poeziyasının özünəməxsus üslubu, yazı manerası, bədii duyumu, estetikası olan nümayəndələrindəndir. Dilbazi həm də uşaqların sevimli yazıçısıdır. Onun yaradıcılığında uşaqlar üçün qələmə alınmış əsərlər xüsusi yer tutur. Son iki qərində ibtidai siniflər üçün yazılmış ana dili dərslərlərində onun təbiət, tə'lim, tərbiyə mövzulu şe'rlərin xüsusi yer tutur.

Mirvarid Paşa qızı Dilbazi 1912-ci ildə Qazaxın Xanlıqlar (bir müddət Musaköy adlandırılmışdır) kəndində anadan olmuşdur. 1921-ci ildə anası və bacısı ilə Bakıya köçən M.Dilbazi qızlar seminariyasında təhsil aldıqdan sonra Biləcəri dəmiryol məktəbində müəllimlik etmiş, API-nin filologiya-ictimaiyyat fakültəsində ali pedaqoji təhsil almış, qubada müəllimlik etmiş, Bakıda respublika əlyazmaları fondunda elmi işçi və şö'bə müdiri işləmişdir. 1930-cu illərin acı küləyi əksər soydaşlar kimi Mirvarid xanımın da doğmalarının üstündən əsmiş, onun üçün ağır-acı günlər salnamələşmişdir.

Əsli-nəslində şairlər olmuş Mirvarid Dilbazi Paşa qızı ədəbi fəaliyyətə

1928-ci ildə başlamışdır. Onun poeziyasının böyük bir qismini ana və övlad məhəbbəti təşkil edir. Ana məhəbbəti, onun əbədi mövzularındandır.

Ana kimi müqəddəs və ülvi bir varlığa sonsuz hörmət və məhəbbət, bütün ruhu ilə bağlılıq Dilbazi yaradıcılığının başlıca motivlərindəndir:

*Məni bulaqlar dindirər,
Hey ağladar, sevindirər.
Sular odumu söndürər,
Anam laylay çalan yerdə.*

Ana məhəbbəti, övladın anaya bağlılığı, ananın oğula-qıza bəslədiyi sonsuz və qüdrətli məhəbbət haqqında yazılmış əsərlər savsızdır. M.Dilbazinin yaradıcılığında da ana məhəbbəti, analıq duyğusu, ana nəvəzişi mövzusunda əsərlər xüsusi yer tutur. Bu şe'rlərin tə'sir gücü onunla bağlıdır ki, müəllif özü analıq şərəfini

yüksək tutan, övladı üçün ağrı-acılara dözən bir qadındır. Ananın qayğıları, ananın adi bir gününün çətin məqamları "Şirin dilim", "Körpələr", "Analıq dyuğusu", "Mənim ana ürəyimdir", "Ana" və digər şe'rlərdə təbii, səmimi, inandırıcı və bədii-fəlsəfi planda qələmə alınmışdır:

Gecə hər kəs yataraq dincin alır,
Bəs o kimdir belə xoş layla çalır?
Kəsməyir bir an o, layla səsinin:
Anadır bəsləyir öz körpəsini.

(*"Ana"*)

Xalqın övladı, əsrimizin sakini olan şairə baş verən hadisələrə, şahidi olduğu fakt və hərəkətlərə heç vaxt biganə qalmamışdır. Müharibə, azadlıq mübarizəsi şairənin qəlbinə ehtizaza gətirir, düşündürür. Müharibə dövrü yaradıcılığında M.Dilbazi "Gənc ananın müharibə şəraitində keçirdiyi hissləri, onun ayrılıq həsrətini, övlada məhəbbətini, əsgər getmiş ərinin taleyini düşünen bir qadının intizar və həyəcanlarını, vətəndaşlıq duyğularını ümumiləşdirmişdir" Bu şe'rlər Azərbaycan oğullarını vətən, xalq uğrunda, arxada qalanların namusu, şərəfi naminə mübarizəyə səfərbər etmişdir.

Azadlıq, xalqların müstəqilliyi uğrunda mübarizəsi mövzusu da Dilbazinin bədii yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Onun "Afrika yaşadığıca", "Ruzbeh", "Məhbəslərdə doğulanlar", "Çağırır dünyanı mübarizəyə", "Əlcəzairli qız" və s. poema və şe'rləri bu mövzuda yazılmış əsərlərdir.

Şairənin uşaqlar üçün yazdığı əsərlərin bir qismi sülh mövzusunda. Var-dövlət naminə tökülən qanlar, törədilən faciələr ilk növbədə balacaların varlığına, mə'nəvi dünyasına zərbə vurur. Uşaqlar atasız böyüyür, həyata küskün baxışlarla yanaşır, qəlbi sınıq boy atırlar. Həssas və kövrək ürəkli ana-şairə bu psixoloji

maddi sıxıntıları düzgün duyub dərk edərək şe'rlərində sülhü, əmin-amanlığı qoruyub yaşatmaq mövzusu təbliğ və tərənnüm etmişdir. Uşaqlar xoşbəxt, şən, azad və qayğısız böyüyüb qorxusuz yaşamaladırlar, Dilbazinin "Sülhdür andımız", "Xatirə", "Sülh olsun, şadlıq olsun", "Sülh dostları bir sırada dayanmış", "Məhbəslərdə doğulanlar", "Uşaqlar qəmlənməsin", "Rahat yaraşdımı körpələrimiz" və s. şe'rlərində məhz bu fikir ifadə olunmuşdur. "...Bu şe'rlərdə insanları qanlı hərbin qabağına bayraqlardan sərhəd çəkməyə, bütün silahları okeana tökməyə çağıran" şairə "Hər bə olarsa, yer üzündə tufan olar"- acı həqiqətini ellərə bəyan edir.

Mirvarid Dilbazi satirik şe'rləri ilə də oxucuların diqqətini cəlb etmiş, cəmiyyətdəki və insan xislətindəki eybəcərliklərə qarşı bənişməzliyini bildirmişdir. Əməyə, zəhmətə vərdişi olmayan, iştahlı, itidişli müftəxor, xəyalları qanadsız başsız cavan, nə istisi, nə sözünün kəsəri olan, lal, kor, liberal, zövqlə geyinib-bəzənən, fəqət sənətə, sözə laqeyd, cəmiyyətə yabançı olan adamlar müəllifin satirik şe'rlərində özünəməxsus üslubda tənqid və məzəmmət edilir

Şairənin "Bakının işıqlar", "Xəzər üstə şəhərim var", "Könlüm sevinməsinmi ...", "Abşeronu gələn sular", "Bizim yurdun" və s. şe'rləri kiçik yaşlı soydaşlara vətən məhəbbəti aşılamaq baxımından tə'sirli sənət nümunələridir. Professor Qara Namazovun qeyd etdiyi kimi, Dilbazinin şe'rlərində doğma vətənimizin elə bir guşəsi yoxdur ki, öz əksini tapmasın. "Şairə doğma diyarın bələdçisi tək oxucusuna ana vətənimizin möhtəşəm şəhərlərindən tutmuş, ucqar kəndlərinə qədər, hər bucağından söhət açır, balacalar gördü və görmədikləri bu yerləri M.Dilbazi şe'rinə təsvir olunan həyat lövhə-

sinin köməyi ilə elə bil ki, səyahətə çıxırlar.

Bu yönümdən yanaşanda şairənin doğulub boya-başa çatdığı Qazax eli, Xanlıqlar, Dağkəsəmən kəndləri, qızılqaya, Göyözən, vey dağları ilə bağlı yazılan torpağa bağlılığın, yudr sevgisinin, Həyatsevərliyin poetik ifadəsi və bədii təsdiqi kimi dəyərlidir:

... Göyözənin cüt qardaşı

Aveydağın qoşa başı,

Tarixin sirdaşı

Qızılqaya, Qızılqaya!

Abşeron, Naxçıvan, Lənkəran, yurdumuzun digər guşələri də şairin sehrkar qələmində öz əksini tapmışdır.

Silsilə dağların isti qoynunda
Naxçıvan adlanan gözəlimiz var.
Araz sahilində bağçalı, bağlı,
Sərvətli, şöhrətli bir elimiz var.

yaxud:

Lənkəran ellərində
İşıq paylayır Günəş.
Əlində qızıl çıraq,
Qızıl iynələrilə
Zər örpək toxuyaraq.

Estetik zövqün, gözəllik duyumuğunun qaynağı olan təbiət bulaq, dağ, çay, çəmən M.Dilbazi şe'rlərində elə mə'nalandırılır, elə şəxsləndirilir ki, oxucu bu obrazlı duyğuların axarına düşüb özünü unudur, sanki o yerləri qarış-qarış gözib zövq alır.

"Həkim təbiət" şe'ri özünün mövzusu, bədii qayənin estetik həlli baxımından diqqəti cəlb edən əsərlərdəndir.

Uca bir dağ ətəyində amansız bir ağrı duyan insan kürəyini yerə qoyur. Zəif vuran ürək deyir: mənə dinclik görək. Şən təbiət insana meh əsimi, çəmənlerin çiçək ətri, yuvalardan gələn quşların nəğməsi ilə təskinlik verir:

-Bu, qorxulu ağrı deyil!

Dolaşa, alabəzək kəpənək, ayaqlarında gül tozları olan həkim arı insanın dərdinə şerik olur. Doğan Günəş, ətirli təzə ballı arı insana həyat, ömür bağışlayır.

Durnalar mövzusu bədii ədəbiyyatımızda qədim bir salnaməyə məxsusdur. Vaqif, Vədadi, Zakir və başqa sənətkarlar durnaların uçuşunu, qərib-qərib ötüşməsini öz duyum və dünyagörüşləri baxımından müxtəlif cür mə'nalandırırlar. M.Dilbazinin təbiət mövzulu şe'rlərindən biri də məhz durnalara həsr olunub. Həmin poetik parçada şairə durnaların yoxluğunu bir özgə cür mə'nalandırır:

Zalım payız, yaz həsrəti göndərib,
Dayanmışam, sahil qərib, mən qərib,
Yenə bizdən üzlerini döndərib,
Hara gedib bizim telli dumalar?

Mirvarid Dilbazi vaxtilə müəllim işləmiş, pedaqoji prosesin incəliklərinə bələd olmuş, tərbiyəvi iş aparmışdır. Görünür, məhz bu cəhətlərdir ki, onun şe'rlərinin bir qismi tə'lim-tərbiyə mövzusunda; həmin əsərlərdə müəllif xalqın gələcəyi olan gəncliyi elmi biliklərə yiyələnməyə çağırmış, onlarda əzmkarlıq, təşəbbüsçülük, əməksevərlik kimi xüsusiyyətlər aşılardan fikirlərin poetik ifadəsinə nail olmuşdur. Şairə "Gələcək müəllimliyə məktub", "Ana dili", "Məktəb nəğməsi" və s. əsərlərində məktəbliləri ana dilinin təhsildə, şəxsiyyət tərbiyəsində rolunu açıqlayır.

Onun əsərlərinin məziyyətlərindən biri vətənin tarixi, xalqın müxtəlif sahələrdə inkişafı, yüksəliş məsələlərinin qələmə alınmasıdır. Bu yolla bir tərəfdən müəllif məktəbli oxuculara xalqın tarixi keçmişini bədii şəkildə çatdırırsa, o biri tərəfdən tarixi-bədii nümunələr əsasında oxucularında vətənpərvərlik, dostluq, torpağa qayğı hissləri aşılacaq. M.Dilbazinin belə poemaları sırasında

"Qardaşlar", "Babaların su həsrəti", "Balaca dostlar" xüsusi maraq doğurur. Bu baxımdan onun Nizami poeməsindəki "Xeyir və Şər" nağılı əsasında qələmə aldığı eyni adlı poema öz tərbiyəvi təsir gücü ilə dəyərlidir. Müəllif oxucularında dostluq, sədaqət, xeyirxahlıq və humanizm kimi hisslər aşılayır, onları düşündürür. Nizami qüdrətindən su içən sənətkar sözün gücü ilə gəncliyə bir həqiqəti aşılayır: var, dövlət heç nədir, bu dünyada hər şey müvəqqətidir, təkcə xeyirxahlıq, halallıq hər şeyə dəyər.

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında özünəməxsus tarixi olan ənənələrdən biri folklor mövzusu, mo tivləri və ideyalarından bədii yaradıcılıqda istifadədir.

M.Dilbazinin yaradıcılığında folklorlardan özünəməxsus forma və üslubda istifadə faktları vardır. Türkdilli xalqların folklorunda xüsusi yer tutan qaranquş və ilan mövzusunda nağılın motivləri əsasında şairə "Qaranquş və qara ilan" adlı mənzum nağıl yazmışdır. "Qurd aə uşaqlar" mənzum nağlında da folklor poetikasından istifadə olunmuşdur. Qurd quşlara qulluq edir ki, onlar yeyib-içib kökəlsinlər. Uşaqlar qurdun hiyləsini başa düşüb onu qaladığı təndirə salır, bu yolla xəindən qisas alıb qurturlar.

Şairənin uşaqlar üçün yazdığı şe'rlərin başlıca xüsusiyyətlərindən biri sadəlik və yığcamlıqdır, təbiiliyin obrazlı deyim tərzidir: məsələn, onun cəmi dörd misralı şe'rinde Xəzərin dalğaları belə mə'nalandırılır:

Yel vurdu axşam, səhər
Çalxandı mavi Xəzər.
Havanı yelpiklədi,
Sərinlik olsun,-deyər.

Yaxud elin, obanın məişətində, etnoqrafiyasında xüsusi yer tutan

bahar bayramı ilə bağlı sətirlərə nəzər salaq. Təbiətin oyanması, baharın gəlişi ilə paralel olaraq kainatdakı dəyişmələr, etnoqrafik mə'lumatlar bəyati kimi yeddi hecalı şe'rdə anlaşıqlı sadə, səmimi və təbii bir üslubda qələmə alınmışdır:

Salamladıq bülbülü,
Açıldı novruzgülü,
Bağda qumrular ötdü,
Nərgiz bənövşə bitdi.

Təzə ay göyde yandı,
Ucu qıyğac dayandı.
Bülüdlər oldu xal-xal,
Axşam yandırdırdıq tonqal. . .

"Xatirələr", "Sənətkarın xəyali", "Seçilmiş şe'rlər", "Əlcəzairli qız".

"Xatirələr olan yerdə", "Seçilmiş əsərləri", "Durnalar ötüşəndə" əsərləri... respublika nəşriyyatları tərəfindən çap olunmuş kitabların tam olmayan siyahısı belədir. Şairənin 1994-cü ildə "Gənclik" nəşriyyatında buraxılmış "Bənövşələr üstə göz yaşları" adlı bədii-publisistik üslubda yazılmış orijinal əsəri bir tərəfdən Dilbazinin bioqrafiyası, digər tərəfdən qələm yoldaşlarının mə'nəviyyəti, nəhayət, xalqımızın mə'nəvi böyüklüyü, psixologiyası, sənətə və sənətkara münasibəti haqqında informasiya tutumu ilə seçilən bir qələm məhsuludur.

Ömrünün 86-cı ilinə qədəm qoyan, ağbırçək, nurlu çöhrəli, saf vicdanlı, çörəyi halal, həyatı boyu xalqının eşqilə ruhlanan Mirvarid Paşa qızı Dilbazi xalqın işıqlı gələcəyinə inam dolu qəlbinin hökmü ilə yazıb yaratmaqdadır.

Ş. Məmmədov,
Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin
üzvü,
"Araz" ali ədəbi mükafatı laureatı.

ULU ABİDƏYƏ MARAQ

Ölkə prezidentinin fərmanına əsasən xalqımızın Ana kitabı sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarının 1300 illik yubileyi bütün Azərbaycanda təntənə ilə qeyd olunur. Bu tarixi-ədəbi hadisə ilə bağlı ibtidai sinif müəllimləri səhər-ciklər, kompozisiyalar, viktorinalar keçirirlər. Əməkdaşımız Ş.Məmmədovun qələm məhsulunda belə tədbirlərdən biri haqqında bəhs olunur.

...Sevda Abdullayeva bir neçə ildir ki, Bakının Əzizbəyov rayonundakı 181 nömrəli tədris ocağında çalışır. Bu az vaxt ərzində o özünü bacarıqlı, fəaliyyətini təkcə dərs deməklə bitmiş hesab etməyən müəllim kimi tanıdı bilib. Üçüncülər artıq sevimli müəllimlərinin rəhbərliyi altında neçə-neçə maraqlı tədbir keçiriblər.

"Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında tədbir keçirək!-təklifinə uşaqlar böyük həvəslə razılaşdılar. Məktəbin direktoru T.Böyükzadə ilə məsləhətləşdikdən sonra ssenari hazırlandı. İlk məşqlər arxada qaldıqca Sevda müəllimin ümidi, inamı daha da artıb böyüyürdü.

...Geniş zalda toplaşmış qonaqlar, vadideyn və məktəblilər Ü.Hacıbəyovun "Koroğlu" operasından üvertürünün özəmətli sədələri altında əllərində qılınc, yaylıq tutmuş balaca oğlan və qızların səhnəyə qalxma-larına heyranlıqla tamaşa edirdilər. Az sonra aparıcıların-Xəyalə və Rövşənin ifasında Səməd Vurğunun:

Ay ellər, obalar, gözünüz aydın!

Düşmənin səfləri pozulur bu gün,

Bizim qoç igidlər nə'rə çəkdikcə

Zalimin məzarı qalır bu gün!

misraları ilə başlanan şe'rini ifadəli oxudular.

Ulu Dədə Qorqud obrazının yaradıcısı Zaur sazın sədələri altında el müdrikiyinin, xalq böyüklüyünün təmsali olan Qorqud Atanın söyləmələri ilə tamaşaçıları sanki sehre saldı.

S.Abdullayevanın ustalıqla hazırladığı kompozisiyada Basat, Uruz, Buğac, Qaraca Çoban ... kimi "Dədə

Qorqud" qəhrəmanları haqqında epizodlar bir-birini tamamlayırdı. Balaca "aktyor"ların ifasında tamaşaçılar Oğuz analarının övlad məhəbbəti, qadınlıq şərefi haqqında əyani, obrazlı təsvir əldə etdilər.

Səhnədə gah düşmən hiyləsinə uyub öz oğlunun az qala qatilinə çevrilən Dirsə xan, övlad məhəbbəti ilə dağlara daşlara hay salan, "oğul" deyib fəryad qoparan, övladını öz südü, dağ çiçəyi ilə sağaldan Burla xatun, gah ata namusunu, ana şərefini hər şeydən uca tutan, ölümün gözlərinə dik baxan, "igidlikdən doymadım" deyibən kövrələn Uruz görünürdü. Xalq gücünün, el təəssübünün təmsali olan Qaraca Çobanın sözləri, insanlara xeyirxah sözü, müdrik məsləhəti ilə yol göstərən el ağsaqqalı, müdrik sənətkar, bilici obrazları da məktəblilərin ifasında səmimi və orijinal tə'sir bağışlayırdı.

Maraqlı bu idi ki, tədbir təkcə ədəbi material üzərində qurulmamışdı. Belə ki, məktəblilərin ifasında şe'rlər, müəyyən monoloq və dialoqlar səslənməklə yanaşı, rəqslər də oynanırdı. Bu rəqslər xalqımızın milli musiqi duyumu, estetik zövqü, bədii mədəniyyətimiz haqqında təsvir və mə'lumatları daha da dərinləşdirdi. Vətən, torpaq, ana, xalq mövzusunda mahnılar məktəblilərin bədii-estetik mədəniyyətinin inkişafı istiqamətində sinif müəlliminin axtarışlarının təsdiqi idi. Ədəbi-bədii kompozisiya xalqın ulu abidəsi haqqında şagirdlərə bilik və mə'lumat verən, onlarda Ana kitabımıza maraq oyadan faydalı bir pedaqoji hadisə oldu.

Ədəbi materialın əhatəliliyi, kompozisiyanın bədii-estetik və tarixi mədəniyyətin formalaşmasına əhəmiyyətli tə'siri ilə diqqəti cəlb edən tədbirdə Təhsil Nazirliyinin, Bakı Şəhər Baş Məktəblər İdarəsinin, Əzizbəyov Rayon Təhsil Şö'bəsinin əməkdaşları iştirak etmişlər.

RİYAZİYYAT DƏRSLİKLƏRİ HAQQINDA

N. Abbasov

elmi işçi

1991-ci ildə respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra onun siyasi, iqtisadi və ictimai həyatında, o cümlədən, təhsil sistemində ciddi dəyişikliklərin aparılması vəzifəsi irəli sürüldü. Respublikanın inkişaf perspektivlərini nəzərə almaqla elm, texniki və mədəniyyətin son nailiyyətlərini şagirdlərə çatdırmaq, təhsilin nəzəri səviyyəsinin yüksəltmək, ümumbəşəri səviyyədə geridə qalmamaq zərurəti bunu tələb edirdi.

1992-ci ilin sonunda respublikamızda təhsil sisteminin yenidən qurulması, təlimin məzmununun yeniləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmağa başlandı. Qısa bir müddətdə bir sıra nöqsanların, mübahisəli məsələlərin olmasına baxmayaraq yeni, orijinal proqram və dərsliklər yaradıldı.

İbtidai siniflər üçün "Riyaziyyat" fənni üzrə də orijinal dərsliklər yazıldı. Həmin dərsliklərin nəşrindən və təlim prosesinə tətbiqindən xeyli vaxt keçmişdir. Həmin dərsliklərin təlim prosesində tətbiqi üzərində müşahidələrimizin nəticələri, dərin elmi təhlil, müəllimlər və valideynlərlə aparılan sorğu və müsahibələrimizin ümumiləşdirilməsi əsasında öz mülahizələrimizi bildirmək istərdik.

Əvvəla, onu qeyd edək ki, dərsliklərin hazırlanmasına elmi yanaşma olmalıdır. Dərsliyin məzmunu elmi tədqiqatlar və eksperimentlər əsasında müəyyən edilməlidir. İlk növbədə dərsliyin tətbiqi prinsipləri müəyyən olunmalı, pedaqoji ictimaiyyət onları müzakirə edib bəyəndikdən sonra bu prinsiplər əsasında dərslik yazılmalı, müsabiqə yolu ilə ən səmərəli dərslik seçilməli eksperimental axtarışda təsdiqləndikdən sonra kütləvi şəkildə tətbiqinə icazə verilməlidir. Təəssüf ki, dərsliklərin hazırlanmasında belə mexanizmə əməl olunmamışdır. Bunun nəticəsidir ki, dərsliklərin bir çoxu təcrübədə özünü doğrultmur, pedaqoji ictimaiyyətin, valideyn və məktəblilərin haqlı narazılığına səbəb olur. Bunu ibtidai siniflərin riyaziyyat dərsliklərinə (N.Sadiqov, Z.Osmanov. "Riyaziyyat", ümumtəhsil məktəblərinin I sinfi üçün dərslik. Bakı, "Öyrətmən" nəşriyyatı, 1995; N.Sadiqov və b. "Riyaziyyat" İbtidai məktəbin II sinfi üçün dərslik. Bakı, "Öyrətmən", 1995; Ə.Əliyev, A.Nuruşov "Riyaziyyat" ümumtəhsil məktəblərinin III sinfi üçün dərslik.- Bakı: "Maarif", 1995; Ə.Əliyev, A.Nuruşov "Riyaziyyat" ümumtəhsil məktəblərinin IV sinfi üçün dərs vəsaiti. Bakı, "Maarif", 1995) aid etmək mümkündür.

Birincisi, qeyd edək ki, bu dərsliklərin heç biri eksperimentdən keçirilməmişdir. Bunun nəticəsidir ki, onların metodik quruluşu qüsurludur. Belə ki, mövzuların böyük qisminin izahı informatik xarakterdə qurulub, bəzən onların izahı şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun gəlmir. III sinfin riyaziyyat dərsliyində (səh. 10, 43, 53, 69 və s.) IV sinfin riyaziyyat dərsliyində (səh. 16, 123 və s.) fəndaxili əlaqə gözlənilmir, bir-biri ilə üzvi əlaqədə olan mövzuların tədrisində ardıcılıq pozulur. III sinfin dərsliyində qalıqlı bölmə ikirəqəmli ədədin bir rəqəmli ədədə bölünməsindən əvvəl verilir; I-ə vurma mövzusu verilmir və s. IV sinfin dərsliyində qiymət, miqdar dəyər arasında münasibətdən əvvəl vurma və bölmə əməllərinin

komponentləri və nəticəsi arasındakı asılılıq nəzərdən keçirilməli idi; sahənin, paletlə ölçülməsi mövzusu verilməlidir və s. Bütün siniflər üçün dərsliklər proqrama uyğun deyildir. Belə ki, IV sinfin məzmununa aid olan bir sıra mövzular III sinifdə verilmiş (məsələn, "Adlı ədədləri bölmə", "Üçrəqəmli ədədin ikirəqəmli ədədə bölünməsi", "Hissələr" və s.) Beləliklə, də III sinif yüklənmişdir.

Dərsliklərdə bir sıra mövzular və onlara aid çalışmalar həm şagirdlərin səviyyəsi ilə müqayisədə asandır, həm də verilən materiallar, ümumiyyətlə, azlıq təşkil edir. Xüsusilə I cümlə üçün proqram materialı yüngüldür. Belə ki, I cümlədə şagirdlər 20 dəirəsində nömrələmə, 10 dəirəsində 5, 6, 7, 8, 9-un toplanması, 1,2,3,4 ədədlərinin çıxılması ilə tanış olur, qalan hallar ikinci sinifdə öyrənilir. Bunun nəticəsidir ki, I sinif dərsliyi ilə iş, adətən, III rübdə başa çatır. Əlavə olaraq, qeyd edək ki, həm I, həm də II sinif üçün "Riyaziyyat" dərsliyi səhifə-dərs prinsipi ilə tərtib olunmuşdur. Lakin heç də hər bir dərs üçün nəzərdə tutulmuş material qənaətbəxş deyildir. Onların bir qismi azlıq təşkil edir və ya səhifə həddindən artıq yüklənmişdir.

III və VI siniflər üçün dərsliklərdə mövzunun və ya dərsin nə başlanğıcı, nə də sonu bilinir. Dərsliyin əvvəlində işarəsi verilir və bu işarənin mövzunun sonunu göstərdiyi qeyd olunur. Lakin müəlliflər həmin işarədən hər dərs üçün materialın sonunda deyil, yalnız ara-sıra, yada düşdükcə istifadə edirlər.

İbtidai siniflər üçün "Riyaziyyat" dərslikləri şagirdlərin müstəqilliyinin maksimum dərəcədə tə'min edilməsinə, tə'limin ilk mərhələsindən uşaqların ümumiləşdirmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə, qazanılmış biliklərin müxtəlif şəraitdə tətbiqinə aid bacarıqların formalaşmasına və s. imkan vermir. Dərsliklərə məktəblilərin tə'lim materialını müstəqil mənimsəmələrinə şərait yaradan, onlarda idrak proseslərinin inkişafına yönəlmiş məqsədyönlü şəkildə seçilmiş çalışmalar sistemi daxil edilməyib, verilən çalışmalar sisteminin didaktik əsası mə'lum deyil, onlar əsasən, təfəkkürün reproduktiv səviyyədə təzahürünü tələb edir. Çalışmalar şagirdlərdə müsbət motivlərin yaranmasına xidmət göstərmir, onların diqqətini, müşahidəçiliyini, iradi və fikri cəhdlərini cəmləşdirmək tələb edən maraqlı və həvəs oyatmır. Tapşırıqların böyük əksəriyyəti vermişlərin aşılmasına yönəlməklə məşqədirici xarakter daşıyır, inkişafədirici, şagirdlərdən yaradıcılıq tələb edən çalışmalar, demək olar ki, yoxdur. Buradan görünür ki, mövcud dərsliklər məktəblilərin tə'lim materialının çoxsaylı təkrarlar yolu ilə mənimsənilməsinə yönəlmişdir.

Digər nöqsanlı cəhət ondan ibarətdir ki, çox hallarda mövzu keçilmədiyi halda, həmin mövzu üzrə qazanılacaq biliklərin tətbiqini tələb edən çoxlu sayda çalışmalar verilir: məsələn, I sinfin "Riyaziyyat" dərsliyinin 70-ci (çalışma 4), 56-cı (çalışma 1), 117-ci (çalışma 3, 4), 118-ci (çalışma 3), 119-cu (çalışma 4), 120-ci (çalışma 4), 121-ci (çalışma 4), 127-ci (çalışma 4, 6) və s. səhifələrində; II sinfin "Riyaziyyat" dərsliyinin 37-ci (çalışma 180, 181), 41-ci (çalışma 210), 62-ci (çalışma 354), 104-cü (çalışma 581), 105-ci (çalışma 586), 106-cı (çalışma 590), 108-ci (çalışma 603), 110-cu (çalışma 615), 111-ci (çalışma 619), 114-cü (çalışma 634), 117-ci (çalışma 647), 155-ci (çalışma 903) və s. səhifələrində; III sinfin "Riyaziyyat" dərsliyinin 4-cü (çalışma 5), 8-ci (çalışma 5), 12-ci (çalışma 8), 14-cü (çalışma 6,7), 17-ci (çalışma 5), 18-ci (çalışma 20), 19-cu (çalışma 23, 24), 24-cü (çalışma 5), 25-ci (çalışma 3,4), 26-cı (çalışma 26), 28-ci (çalışma 2,3), 29-cu (çalışma 10), 30-cu (çalışma 2,4,5), 36-cı (çalışma 4), 37-ci (çalışma 4, 5), 48-ci (çalışma 5), 52-ci (çalışma 26), 54-cü (çalışma 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7), 63-cü (çalışma 3), 64-cü (çalışma 10), 69-cu

(çalışma 3), 75-ci (çalışma 8), 115-ci (çalışma 23), və s. səhifələrində; IV sinfin "Riyaziyyat" dərslərinin 10-cu (çalışma 35), 13-cü (çalışma 41), 16-cı (çalışma 55), 42-ci (çalışma 31) və s. səhifələrində verilmiş çalışmalar deyilənlərə əyani sübutdur. Qeyd etdiyimiz və etmədiyimiz bir sıra çalışmaların şərti düzgün ifadə olunmayıb, ədədi verilənlər isə düzgün deyildir və s.

Dərslərdəki bəzi mövzuların başlıqları elmi nöqtəyi-nəzərdən düzgün ifadə olunmayıb. Bir sıra mövzulara başlıqlar verilməyib (məsələn I sinfin "Riyaziyyat" dərslərində: səh. 65, 81, 88, 92, 95, 97, 100 və s.; II sinfin "Riyaziyyat" dərslərində: səh. 23, 27, 142, 144, 157, və s. IV sinfin "Riyaziyyat" dərslərində: səh. 91 və s.).

Mə'lumdur ki, ibtidai siniflərin riyaziyyat kursunun əsas anlayışlarından biri də "məsələ" anlayışdır. Məsələ həll etmək bacarığının formalaşdırılması verilən məsələlərin məzmunundan, onların seçilib yerləşdirilməsindən asılıdır. İbtidai siniflər üçün riyaziyyat dərslərində bu məsələnin də həlli öz əksini lazımi dərəcədə tapmamışdır. Məsələlərin bir qisminin məzmunu diqqətlə seçilməmiş, müasir dövrlə səsleşməyən, reallığı əks etdirməyən, verilənləri və ya sualı düzgün müəyyən edilməyən, məsələnin şərti ilə sualı arasında uyğunsuzluq olan məsələlər vardır. Belə hallarda I sinfin dərslərində səh. 99, 113 (çalışma 4) və s.; II sinfin dərslərində səh. 27, 28 (çalışma 132), 37 (çalışma 180, 181) 56 (çalışma 316), 62 (çalışma 354), 77 (çalışma 429), 97 (çalışma 540), 101 (çalışma 563), 104 (çalışma 580), 105 (çalışma 586), 122 (çalışma 70), 125 (çalışma 688), 126 (çalışma 695), 137 (çalışma 790), 138 (çalışma 795), 142 (çalışma 821), 143 (çalışma 825), 144 (çalışma 834), 145 (çalışma 840), 150 (çalışma 827) və s.; III sinfin dərslərində səh. 4 (çalışma 5), 8 (çalışma 5), 19 (çalışma 24 (6)), 23 (çalışma 4), 26 (çalışma 7), 67 (çalışma 4) 68 (çalışma 3), 75 (çalışma 8), 137 (çalışma 6), 139 (çalışma 2), 152 (çalışma 2), 165 (çalışma 7), 183 (çalışma 669), və s.; IV sinfin dərslərində səh. 24 (çalışma 86), 35 (çalışma 145, 146), 39 (çalışma 10), 42 (çalışma 28, 31), 43 (çalışma 59, 62), 183 (çalışma 669) və s. rast gəlmək mümkündür. Bəzən müxtəlif mövzularda eyni növ məsələlər təkrar olunursa da, onların şərtləri bir-birinə ziddir. III sinfin "Riyaziyyat" dərslərinin 47-ci səhifəsindəki (9 litr süddən 1 kq. yağ alınır) və 89-cu səhifədəki 5 nömrəli məsələlərin şərti misal göstərilə bilər (25 litr süddən 1 kq. yağ alınır).

Dərslərdə məsələlərin yerləşdirilməsi ardıcılığı da qüsurludur. Müəyyən növ məsələdən bir və ya iki dərslə ardıcıl olaraq 6-10 tapşırıq verilir və bu növ məsələ sonralar uzun müddət unudulur. Bundan əlavə, mə'lumdur ki, eyni növ bir neçə məsələnin ardıcıl həlli dərslərin maraqsız keçməsinə səbəb olur, şagirdlərdə təlimə həvəsi azaldır, onların diqqəti yayınmağa başlayır. Xüsusilə III və IV siniflərin dərslərində belə hallara tez-tez rast gəlinir: məsələn, III sinif üçün "Riyaziyyat" dərslərinin 20-ci səhifəsində verilənləri məktəblilərin özləri tərəfindən seçilməsi tələb olunan 6 məsələ ardıcıl təqdim olunur.

Nöqsanlı cəhətlərdən, biri də dərslərin bədii cəhətdən keyfiyyətsiz tərtib olunmasıdır. Belə ki, bir sıra şəkillər anlaşılmaz və qüsurludur, onların nə məqsədlə verildiyi mə'lum olmur. Bundan əlavə, mövzuların izahına, çalışmalarına aid verilən şəkillərlə izah və şərt arasında uyğunsuzluqlar da vardır. Bunlara nümunə olaraq, I sinfin "Riyaziyyat" dərslərində 3, 63, 65, 69, 86, 98, 102 və s. II sinfin "Riyaziyyat" dərslərində 27, 45, 56, 67, 10, 73, 75, 77, 79, 83, 88, 92, 118, 148 və s.; III sinfin "Riyaziyyat" dərslərində 3, 21, 83 və s., IV sinfin "Riyaziyyat" dərslərində 16, 24, 39 və s. səhifələrində mövzunun izahı

və ya çalışmaların şərti ilə bağlı verilən şəkilləri göstərmək olar.

Mətnlər, çalışmalar orfoqrafik və durğu işarələri, həmçinin leksik səhvlərdən də uzaq deyildir. Məsələn: I sinifdə səh. 100, 107 (çalışma 1), 113 (çalışma 4) və s.; II sinifdə səh. 28 (çalışma 132), 59 (çalışma 337), 64 (çalışma 367), 158 (çalışma 918) və s; IV sinifdə səh. 6 (çalışma 16), səh. 134 (çalışma 139) və başqa səhifələrdə belə səhvlərə yol verilmişdir.

Ümumiyyətlə, mövcud nöqsan və çatışmamazlıqların heç də hamısını qeyd etmədik. Dərsliklərin elmi təhlili belə qənaətə imkan verir ki, ibtidai siniflər üçün "Riyaziyyat" dərsliklərinin məzmunu, tərtibi prinsipləri müasir dövrdə şagirdlərin riyazi hazırlığına verilən tələbləri ödəmir, real tə'lim prosesində gözlənilən səmərəni əldə etməyə imkan vermir. Odur ki, respublikanın gələcək inkişaf perspektivləri, milli xüsusiyyətləri, ümumbəşəri səviyyə nəzərə alınmaqla ibtidai siniflər üçün yeni orijinal "Riyaziyyat" dərsliklərinin hazırlanması günün həllini gözləyən vacib məsələ kimi qarşıda durur. Bu işin sür'ətlə həyata keçirilməsini şərtləndirən məsələlərdən biri də 1996-cı ildə təsdiq edilmiş yeni riyaziyyat proqramının qəbul edilməsidir (İbtidai siniflərin proqramları. Bakı, "Gənclik" nəşriyyatı, 1996) həmin proqramla mövcud dərsliklər arasında müəyyən uyğunsuzluq vardır ki, bu da dərsliklərdən istifadə prosesində xeyli çətinlik törədir. Odur ki, ibtidai siniflər üçün riyaziyyat dərsliklərinin yenidən işlənməsi zəruridir.

* * *

"RİYAZİYYAT-1" DƏRSLİYİ HAQQINDA

Z. Qaralov,

pedaqoji elmlər doktoru, professor

Ə. Osmanov,

fizika-riyaziyyat elmləri namizədi

"Riyaziyyat-1" dərsliyi (N.Sadıxov, Z.Osmanov. "Maarif", Bakı, 1997) indiyədək beş dəfə nəşr olunmuşdur. Dərslük "səhifə-dərs" prinsipinə əsasən yazılmışdır. Başqa sözlə, hər səhifə bir saatlıq dərs üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının öz milli dərsliyinin olması təqdirə layiqdir. Təbii ki, belə olan halda dərslük sovet dövrünün dərslüklərindən müsbət mənada fərqlənməlidir. Belə ki, həmin dərslüklərdə milli ruh, Azərbaycan Respublikasının atributları (bayraq, gerb, himn) mümkün qədər öz əksini tapmalıdır. Azərbaycanın adət-ənənələrinə, milli xüsusiyyətlərinə dərslüklərdə geniş yer verilməlidir. Gözləmək olardı ki, "Riyaziyyat-1" dərsliyində yuxarıda deyilənlər öz əksini tapacaq. Təəsüflər olsun ki, hər şey gözlənilənin əksinədir. Kitabın 80 %-dən çoxu (mətnlər və şəkillər) olduğu kimi M. İ. Moro və S.V.Stepanovanın "Matematika-1" ("Просвещение", Москва, 1989) dərsliyindən götürülmüşdür. Narazılığa səbəb olan başlıca cəhət odur ki, dərsliyin ümumi məzmunu ilə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş proqram arasında ciddi uyğunsuzluq var (bax: İbtidai siniflərin proqramları. "Gənclik", Bakı, 1996, səh. 50-54; I sinifdə riyaziyyatdan proqram materialının planlaşdırılması, "İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə" jurnalı, 1997 (N: 2, səh. 86-89). Bir çox hallarda törcümə zamanı və şəkillər götürülərkən orijinallıq xatirinə çox sadə

"kosmetik" dəyişikliklər aparılmağa cəhd olunmuşdur. Bu isə uğursuzluğa gətirib çıxarmış və əksərən ciddi səhvlərlə nəticələnmişdir. Dediklərimizi təsdiq etmək üçün ilk baxışda nəzərə çarpan ciddi səhvlərin bir qismini nəzərdən keçirək:

1. 7-ci səhifədə "Çoxdur. Azdır." dərində birinci şəkil "Matematika-1" kitabının 7-ci səhifəsində təhrif olunaraq götürülmüşdür. Belə ki, "Matematika-1" kitabında verilmiş həmin şəkil mövzunun adına tamamilə uyğundur. "Riyaziyyat-1" kitabının müəllifləri həmin şəkli bir hissəsi kəsilmiş halda kitaba daxil etdiklərindən mövzu ilə uzlaşmır.

2. 9-cu səhifədə "Aşağı. Yuxarı" dərsinə aid verilmiş şəkil "Matematika-1" kitabının 9-cu səhifəsindən götürülmüşdür. Fərq yalnız ondadır ki, müəlliflər şəklın altına eyni istiqamətli iki ox əlavə etmişlər. Əvvəla, bu oxlardan birinin istiqaməti düzgün qoyulmamışdır, ikincisi isə həmin ox işarələri metrodaxili hərəkətə yox, küçə hərəkət qaydalarına aiddir.

3. Bərabərlik anlayışını şagirdlərə anlatmağa həsr olunan 12-ci səhifədəki dər "Matematika-1" kitabının 12-ci səhifəsindən götürülüb. Rusca həmin mövzu belədir: "Столько же..., сколько...". (Neçə... varsa, o qədər də... var"). Müəlliflər bunu belə tərcümə ediblər: "Neçədir. O qədərdir". Müəlliflərin seçdikləri variant çox uğursuzdur.

4. 13-cü səhifədə "Birinci. İkinci..." dərsi verilir. Həmin dər "Matematika-1" kitabının 13-cü səhifəsindən götürülüb. "Orijinallıq" xatirinə daxil edilmiş birinci şəkil isə mövzuya uyğun deyil, çünki şəkildə nizam yoxdur. Halbuki həmin şəkil "Matematika-1" kitabının 36-cı səhifəsinə "7 noyabr" bayramı münasibətilə daxil edilmişdir.

5. 14, 15, 16-cı səhifələr "Keçilənlərin möhkəmləndirilməsi" mövzusunə həsr edilmişdir. Mövzunun adını 14-cü səhifədə yazmaq, 15, 16-cı səhifələrdə isə yazmamaq olardı. Bu halda avtomatik başa düşülərdi ki, 15,16-cı səhifələr həmin mövzunun davamıdır. Təəssüf ki, müəlliflər mövzunun adını 14-cü səhifədə deyil, 15,16-cı səhifələrdə yazmışlar.

6. 17-ci səhifədə verilmiş "1 ədədi" mövzusunə dair yuxarıda verilmiş şəkil "Matematika-1" kitabının 19-cu səhifəsindən götürülmüşdür. Həmin şəklın "Matematika-1" kitabına da uğursuz daxil edildiyi nəzərə alınmamışdır. Çünki dərşin adı "1 ədədi" olduğu halda, şəkildə 3 vedrə təsvir olunmuşdur.

7. 18-ci səhifədə "2 ədədi" mövzusu və bütövlükdə səhifə "Matematika-1" kitabının 20-ci səhifəsindən götürülmüşdür. Lakin "Matematika-1" kitabında mövzunun adı "1, 2" kimi verilmişdir. Mövzunun adı rusca çox uğurlu seçilib. Çünki yeni öyrədilən ədəd 2-dir və dər zamanı artıq şagirdlərə tanış olan 1 ədədi də xatırladılır. "Riyaziyyat-1" kitabında mövzunun adının "2 ədədi" kimi verilməsi (başqa sözlə, 2 ədədi ilə məhdudlaşdırılması) belə təəvvür yaradır ki, bu səhifə tamamilə 2 ədədinə həsr olunacaq, halbuki "Matematika-1" kitabından götürülmüş 1 daraq, 1 qəbilsən rəsmləri həmin səhifəyə daxil edilib.

"Matematika-1" kitabında səhifənin sağ tərəfində 1 və 2 qəpiklik verilib. Hazırda dövriyyədə qəpiklərdən istifadə olunmadığından şəkli səhifədən çıxarıblar. Halbuki onun yerinə başqa rəsmlər vermək olardı.

8. "3 ədədi" (səh. 24), "4 ədədi" (səh. 24), "5 ədədi" (səh. 27), "6 ədədi" (səh. 32), "7 ədədi" (səh. 34), "8 ədədi" (səh. 36), "9 ədədi" (səh. 38), "10 ədədi" (səh. 40) mövzularının da adları uğursuz seçilib (bunu bir az əvvəl izah etmişik). Bu mövzuların adları "Matematika-1" kitabında uyğun olaraq, "1, 2, 3" (səh. 22), "1, 2, 3, 4" (səh. 26), "1, 2, 3, 4, 5" (səh. 29), "1, 2, 3, 4, 5, 6" (səh. 34), "1, 2, 3, 4, 5, 6, 7" (səh. 38), "1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8" (səh. 40), "1, 2, 3, 4, 5,

6, 7, 8, 9" (səh. 42), "1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10)" (səh. 44) kimi verilmişdir. Bunun da mə'nası odur ki, uşaqlar hər dəfə yeni ədəd öyrənərkən onun hansı ədəddən sonra gəldiyini başa düşür, əvvəlki ədədləri də xatırlayır.

9. 21-ci səhifədə "Matematika-1" kitabının 23-cü səhifəsinin əvəzinə "orijinallıq" xatirinə "Keçilənlərin möhkəmləndirilməsi" adı altında qondarma rəsmlər verməklə anlaşılmazlıq yaratmışlar. Şəkillərlə şəkilaltı yazılar uyğun gəlmir.

10. Müəlliflər 22-ci səhifədə "+ =" mövzusunı, 23-cü səhifədə isə "- =" mövzusunı verirlər. Ancaq mə'nasız olaraq 23-cü səhifədə mövzunun adına "Keçilənlərin möhkəmləndirilməsi" ifadəsini də əlavə edirlər. Halbuki mövzu keçilənlərin təkrarına yox, yeni biliyin verilməsinə həsr olunmuşdur (bax: "Matematika-1", səh. 24, 25).

11. 24-cü səhifənin sonunda saatın 4-ü göstərməsi təsvir olunan şəkildə böyük əqrəb 12-nin yox, 6-nın üzərində dayanıb.

12. 26-cı səhifə "Matematika-1" kitabının 26-cı səhifə-sindən götürülüb. Burada müəlliflər "orijinallıq" üçün 4 eyni yarpaq şəkli verərək altından $\square+1=4$, $\square-1=3$ şəkilaltı yazılarını vermişlər. Halbuki şəkilaltı yazıların şəklə uyğun olması üçün yarpaqlardan biri rəngi və ya formasına görə o birilərindən fərqləndirilməli idi.

13. 37-ci səhifədə "orijinallıq" xatirinə yuxarıda verilən şəkillər çox eybəcər və anlaşılmazdır.

14. 38-ci səhifə "Matematika-1" kitabının 42-ci səhifə-sindən götürülməklə "9 ədədi"nə həsr olunub. Səhifənin yuxarısında verilmiş şəkil və şəkilaltı yazı nəzəri material xarakteri daşdığından, şəkilaltı yazılar $8+1=\square$, $9-\square=8$ şəklində deyil, "Matematika-1" kitabında olduğu kimi $(8+1=9, 9-1=8)$ ve-rilməli idi.

Növbəti səhifədə vetolyot üzərindəki Azərbaycan Respublikasının deyil, Rusiya Federasiyasının bayrağı təsvir olunmuşdur.

15. 40-cı səhifədə "10 ədədi" mövzusu "Matematika-1" kitabının 44-cü səhifəsindən götürülmüşdür. "Matematika-1" kitabında Leninin portreti ətrafında 10 uşağın rəsmi təsvir olunub. Həmin rəsmi kitaba daxil etmək mümkün olmadığından əvəzində mövzuya uyğun gəlməyən 6 qaz şəkli verilmişdir.

16. 41- ci səhifədə parçanın uzunluğunu ölçmək üçün verilmiş sonuncu şəkillər qənaətbəxş deyil.

17. 42-ci səhifədə "1 artırmaq", 43-cü səhifədə isə "1 azaltmaq" mövzusu verildiyi halda 46-cı səhifədə yenidən təkrarlanır. Belə hesab edirik ki, mövzuların adları sadəcə olaraq "Artırmaq" və "Azaltmaq" olmalıdır.

18. 46-cı səhifədə verilmiş 1-ci məsələ "Matematika-2" (səh. 50) kitabından təhrif olunmuş şəkildə götürülüb. Həmin təhri-fin nəticəsində yeni alınan məsələ " $\square+1, \square-1$ " mövzusunə uyğun gəlmir.

19. 47-ci səhifədə yuxarıda verilmiş 4 quş şəkli ilə şəkil-altı yazısı $3+1+1, 3+1=4, 4+1=5$, arasında uyğunluq yoxdur (bax: "Matematika-1", səh. 51).

20. 51-ci səhifədə yuxarıdakı şəklə uyğun şəkilaltı yazılar ziddiyətlidir (bax: "Matematika-1", səh. 55).

21. 55-ci səhifədəki 3-cü məsələdə səbətdəki və nəlbəkidəki yumurta şəkilləri o qədər də qənaətbəxş deyil.

22. 58-ci və 59-cu səhifələrdə

rəsmi verilir. Rəsmi bir yerdə 0+2+2-yə, digərində isə 6-2-2-yə uyğun olduğu kimi ciddi səhvə yol verilib.

23. 60 və 61-ci səhifələrdəki 3-cü məsələlərin şərti yoxdur. Bu da ciddi səhvdir.

24. 62-ci səhifədəki 4-cü məsələdə ağ kvadrat artıq verilib.

25. 63-cü səhifədəki eybəcər maska rəsmləri, həmçinin 62-ci səhifədəki balıq rəsmləri estetik cəhətdən şagirdlərin zövqünə oxşamır. etmişlər.

26. 67-ci səhifədəki sonuncu məsələ anlaşıqlı deyil (bax: "Matematika-1", səh. 88).

27.71-ci səhifədə mövzu "Ədədi bir vahid artırma və azaltma", kimi verilmişdir. Lakin bu səhifədəki məsələlərin heç bir mövzunun adına uyğun deyil. "Matematika-1" in 75-ci səhifəsindən götürülmüş, 2-ci məsələdə ciddi təhriflərə yol verilmişdir.

28. 73-cü səhifədə yumurta qutusu müvəffəqiyyətsiz çəkilmişdir.

29. 76-cı səhifədəki 1-ci və 77-ci səhifədəki 4-cü məsələnin şərti aydın deyil.

30. 78-ci və 81-ci səhifələrdəki 2-ci məsələdən heç nə aydın deyil.

31. 85-ci səhifənin 4-cü məsələsi "Matematika-1" kitabının 93-cü səhifəsindən götürülmüşdür. Şəklin altında yamaq kimi verilmiş $7=\square+\square$ bərabərliyi şəkə uyğun deyil.

32. 86-cı səhifədəki 3-cü məsələ "Matematika-1" kitabının 94-cü səhifəsindən təhrif olunmuş şəkildə götürülmüşdür. Şəkilyanı yazıların şəkillərlə heç bir uyğunluğu yoxdur.

33.87-ci səhifədəki 1-ci məsələ belədir: "Qardaşın altı yaşı var. Bacısı ondan iki yaş böyükdür. Qardaşın neçə... var?" Məsələnin qoyuluşunun səhv olduğunun şərhinə ehtiyac yoxdur.

34. 91-ci səhifədə yuxarıda sağ tərəfdəki $6=3+3$, $6-3=\square$ şəkilaltı yazılarının şəkillə heç bir uyğunluğu yoxdur. Həmin səhifədə 2-ci məsələnin qoyuluşu aydın deyil.

35.104-cü səhifədəki 3-cü məsələdən sonra verilmiş kvadrat şəkillərinin mənası aydın deyil.

36.111-ci səhifədə 1-ci məsələdə göstərilmiş düz xətt parçası, traktor şəkilləri və onların sonra verilmiş məsələnin nə dərəcədə əlaqəli olduğu aydın deyil. Həmin səhifədəki 2-ci məsələnin qoyuluşu da səhvdir.

37. 115-ci şəkildə 3-cü məsələdən sonra verilmiş kvadrat və üçbucaq şəkillərinin məsələ ilə necə əlaqəli olduğu anlaşılmır.

38. 120-ci səhifədə-3-cü, 121-ci səhifədəki 2-ci məsələ aydın deyil.

39. 123-cü səhifədə çoxlu səhv var.

40. Kitabın üz qabığında verilmiş rəsmlər çox məzmunuzdur. Ümumiyyətlə, dərsliyin bədii tərtibatı bərbad vəziyyətdədir. Şriflərdən harada necə gəldi istifadə olunub, daha doğrusu, kitabın standart şrifti yoxdur. Yuxarıda dediklərimizi ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlirik:

Şagirdlər üçün çox ziyanlı "Riyaziyyat-1" kitabının təkrar nəşri dayanırılın və növbəti tədris ilinədək müasir və milli ruhda dərslik yazılıb şagirdlərin istifadəsinə verilsin. Təəsüflər olsun ki, indiyədək rus məktəblərində başqa dövlətdə hazırlanmış tədris vəsaitindən ("Matematika-1") istifadə olunur. Həmin tədris vəsaiti bir tərəfdən mövcud proqrama, digər tərəfdən isə milli me'yarlara uyğun gəlmir. Ona görə də təklif edirik ki, Azərbaycan dilində hazırlanan dərslik eyni zamanda rus dilinə də tərcümə edilsin və təlim rus dilində olan məktəblərin də I siniflərində ondan istifadə olunsun.

FİRDOVSI ASLAN

Firdovsi Aslan oğlu Aslanov (1955) Qazax rayonunun Yuxarı Əskipara kəndində dünyaya gəlib. N.Tusi adına Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinin mə'zunudur. 30 ilə yaxındır ki, bədii yazıları respublikanın qəzet və jurnallarında dərc olunur. Bu qələm məhsullarının böyük qismində həyat, insanın mə'nəvi dünyası, vətəndaşlıq və torpağa məhəbbət mövzuları təsvir, tərnnüm və təbliğ edilir. Hazırda Şəmkir rayonunun Dəl-lər kənd məktəbində direktor vəzifəsində çalışan F.Aslanın şe'rlərinin bir qismi uşaqlara ünvanlanıb. Forma, dil, üslub orijinallığı ilə seçilən şe'rlərdən bir neçəsini məcmuənin oxucularına təqdim edirik.

GÜLLÜ

Yaman sevir
Gülü Güllü.
Don geyinib
Güllü-güllü...

***

Güldü Güllü.
Elə bildim
Qönçələnmiş güldü
Güllü.

PAPAQLI GÖBƏLƏK

Meşədə bitən
Göbələyə bax,
Başına qoyub
Nə boyd papaq?!
Meşədə hava

***

Bir az soyuqdu,
Hə bildim indi
Göbələk niyə
Papaq qoyubdu.

YADİGAR SAZ

Babamın gözəl
Telli sazı var.
Çalıb -oxuyur
Xoş avazı var.
Babam deyir ki,
Toy bayramdı saz.
Qədərbilməz
Bax, haramdı saz.
Saz yadigardır
Qorqud Dədədən,
Ya Sənə də məndən.
Babamın sözü
Yaddan çıxarmı?
Sazdan da gözəl
Yadigar varmı

* * *

Qarısqalar

Yuvaları yanında
Qarısqalar qaynayır.
Toxunmayın onlara,
Bir-biri ilə oynayır.
Taxıllar yetişəndə,
Düzülürlər sıraya.
Bir sünbül gören kimi,
Tez alırlar araya.
Yolda hansı yorulsa,
Köməyinə çatırlar.
Gecə -gündüz işləyir,
Lap qan-tərə batırlar.
Qış uzunlu havalər
Şaxta olsun, ya da qar,
Yeməyin azlığından
Qorxmayır qarısqalar.

Badam ağacı

Bütün ele- obaya
Təzəcə gəlib bahar.
Bağ-bağçada hələ də
Əriməyib tamam qar.
Ağacaların çoxusu
Yuxudan oyanmayıb.
Ağappaq çiçəklərə
hələ ki, bryanmayıb.
Badama bax, badama,
Budaqları çiçəkdir.
Ağacaların içində
O təkdir.

İbrahim Yusifoğlu